

“Ben ‘hür’üm... Hayır, sen kölesin...”!

19. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde İstanbul’da Çerkesler, Kölelik, Hürriyet Arayışları ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi*

Yahya Araz**

“I am ‘free’... No, you are a slave!” Circassians, Slavery, the Search for Freedom, and the Rumeli Kazaskerliği Court in Istanbul in the Third Quarter of the 19th Century

Abstract ■ Based mainly on the records of the *Rumeli Kazaskerliği* Court from the 1860s and 1870s, this article focuses on the claims to freedom of Circassians who were brought into Ottoman lands as slaves or enslaved by different means, including trickery. It aims to understand through which networks the claims and applications regarding the demands for freedom by Circassians reached the court, and how they were handled and finalized. These records, which can contribute greatly to the understanding of the state’s attitude toward Circassian slavery and their claims of freedom, unfortunately have not attracted attention in the field of Ottoman slavery studies. The Ottomans, who were long familiar with Circassian slaves, employing them in their households and viewing them as potential wives, realized that they were encountering a new situation in the 1850s and 1860s as immigration intensified, and they thus tried to regulate and redefine the Circassian slavery and slave trade. The turmoil resulting from mass migrations, combined with the intense demand for slaves, made the enslavement of free Circassians easier, as well. The *Rumeli Kazaskerliği* Court was the only court in which claims of freedom from both Istanbul and the provinces were heard and resolved during this extraordinary period. The prominence of this court reflected the state’s sensitive approach toward these cases, as well as its efforts to regulate and control the process.

Keywords: *Rumeli Kazaskerliği* Court, Circassians, migration, the search for freedom, slavery.

* Makale, 19. yüzyılın ortalarından imparatorluğun sonuna değin temel olarak Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’nin kayıtlarına dayanarak köle/köleleştirilmiş Çerkeslerin hürriyet arayışlarına odaklanan daha kapsamlı bir araştırmanın ilk sonuçlarına dayanmaktadır. Eleştiri ve önerileriyle katkı sağlayan hakemlere müteşekkirim.

** Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Giriş: Göç, Muhacirler ve Çerkes Köleliği

Osmanlılar, 19. yüzyılın ortalarından imparatorluğun sonuna değin zaman zaman kitlesel nitelikler kazanan büyük göç dalgalarının ürettiği sorunlarla yüzleşmek zorunda kaldı. 1850’ler ve 1860’larda Kafkaslardan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile 1912-1913 Balkan Savaşlarında Rumeli’den göç edenlerin¹ ilk elden beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması ve nihai olarak yeni bir hayata başlayabilmeleri için uygun yerlere iskân edilmeleri dönem boyunca bürokrasinin temel meselelerinden biri olacaktır. Bununla birlikte aralarındaki sosyo-kültürel farklılıklar göç edenleri derinden etkiliyor ve yeni yurtlarındaki geleceklerine yön veriyordu. Çerkes² üst başlığı altında kategorize edilen Kafkas muhacirlerinin ekseriyeti, Rumeli’den gelenlerin aksine, Türkçe bilmiyordu. Devletin kapısını çaldıklarında kendilerinden önce göç etmiş ve zaman içinde Türkçeyi öğrenmiş hemşehrilerinden oluşan resmi tercümanların sunduğu hizmetten yararlanan Çerkeslere dair memurların ve mahkemelerin ürettiği sayısız kayıt ve yazışma, “lisân-ı Türkîyi”³ anlamak ve konuşmak konusunda yaşadıkları sıkıntıların gündelik yaşamlarını etkilediğini ve kendilerini daha iyi anlatmanın (ve gerektiğinde savunmanın) önünde engel oluşturduğunu ima etmektedir.⁴ Ancak bunun yarattığı zorlukları aşan daha yakıcı sorunlar vardı.

Zaman zaman beslenme, barınma ve bir yere iskân edilme gibi muhacirlerle özgü meseleleri aşan ve devletin Kafkaslardan göç edenlerle ilgili politikalarının merkezine yerleşen kölelik, Çerkeslerin hatırı sayılır bir kısmını yakından

1 İmparatorluğun son dönemlerinde göçler ve nüfus hareketleri için bkz. Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999); Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010); Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997).

2 Kölelerin hangi kabilelerden geldiği kayıtlara geçirilse de Çerkeslik bir üst kimlik niteliğindedir. Tanımlamalar konusundaki tartışmaya katkı sağlayan şu çalışmaya bakmak yararlı olacaktır; Elbruz Aksoy, *Beyaz Köleler Son Sesler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022). Ayrıca Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 44.

3 İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi (İMŞSA), Rumeli Kazaskerliği ve Sadareti Şer’iyye Sicilleri (RŞS) 549, 13a/2 (27 Rebiülevvel 1281/30 Ağustos 1864); 551, 33a/1 (28 Safer 1281/1 Ağustos 1864).

4 Makalede kullanılan hürriyet davalarıyla ilgili kayıtların büyük bir kısmında tercümanların duruşma sırasında mahkemede hazır bulundukları belirtilmektedir. Türkçe konuşamamanın yarattığı iletişim ve uyum sorunları dönemin edebiyatına da konu olmuştur. Bkz. Samipaşazade Sezai, *Sergüzeşt* (İstanbul: Kitabhane-i Sûdi, 1924).

ilgilendiriyordu. 1860'ta kurulan Muhacirin Komisyonu'nun⁵ varlık sebeplerinden biri olan ve hür Çerkesleri de içine çekebilen bu zorlu ve karmaşık mesele hukuk, emek, bürokrasi ve sosyo-kültürel algılar gibi farklı başlıkların tümünün ilgi alanına giriyordu. Çerkes köleleri öteden beri yakından tanıyan, hanelerinde istihdam eden ve eş adayı olarak gören Osmanlılar⁶ göçün yoğunlaştığı 1850'ler ve 1860'larda yeni bir durumla karşı karşıya olduklarını kabul edecektir. Göç dalgası, Osmanlıların, köleliğin "sevimsiz" bulacakları, yadırgayacakları ve duruma bağlı olarak İslam Hukuku'na ya da "insan onuruna" aykırı göreceklere farklı bir yüzüyle tanışmasını sağlayacaktır. Neticede devlet, siyah köle ticaretine yönelik müdahale ve yasaklardan bağımsız bir şekilde durumu kontrol altında tutmaya dönük girişimlerde bulunacak; Çerkes köleliğinin ve köle ticaretinin yeniden düzenlenmesini ve tarif edilmesini zorunluluk olarak görecektir.

Özellikle birkaç husus bürokrasinin içinde rahatsızlık uyandırıyor. Sınıflı bir toplumsal yapıya sahip Çerkesler arasında önemli bir kitleyi oluşturan köleler evleniyor ve çocuk sahibi oluyordu. Ne var ki bu çocuklar sahiplerinin arzusuna bağlı olarak alınıp satılabiliyordu.⁷ Çocukların ya da yaşı ilerlemiş kölelerin, ailelerinin dağılması pahasına, alınıp satılmaları Osmanlıların hoşuna gitmiyor, en hafif tabirle, "garip" karşılanıyordu. Göçe bağlı olarak köle satışlarında büyük bir hareketliliğin yaşandığı 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde memurlar arasındaki yazışmalarda konuya yaygın olarak dikkat çekilecektir.⁸ Diğer taraftan göç edenlerin yanlarında getirdikleri 150 bin kadar kölenin çoğu "tarım" kölesiydi.⁹ Osmanlılar tarımsal alanlarda köle

5 David Cameron Cuthell Jr., "The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia" 1860-1866 (doktora tezi), Columbia University, 2005, s. 230. Farklı isimler altında da olsa içinde muhacir kelimesi geçen komisyonlar 1850'lerden İmparatorluğun sonuna değin varlığını her daim sürdürecektir. Bkz. Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018).

6 Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994); Madeline C. Zilfi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018); Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013).

7 Mehmed Fetgeri Şuenu, *Osmanlı Âlem-i İctimâ'isinde Çerkes Kadınları* (İstanbul: Zarafet Matbaası, 1914), s. 37-38. Ayrıca Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 15-16; Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 74-76. Her iki kitabın tümünde konuya yer yer değinilmiştir.

8 Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 69-71.

9 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 125; Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu*

kullanımına tamamen yabancı değillerdi. Ancak eski zamanlarda sınırlı alanlarda var olmuş ve önemli oranda unutulmuş “tarım köleliği”¹⁰ Çerkes göçüyle birlikte yeniden hatırlanacak ve bir tartışma alanı olarak ortaya çıkacaktır.

Hür (anne babadan doğan) Çerkeslerin köle olarak alınıp satılmasının yarattığı tartışma ve rahatsızlık daha büyüktü. İslam Hukuku’nun gayrimeşru kabul ettiği bu ticaret bürokrasinin içindeki hassasiyete karşın zaman zaman Çerkes olmaları dahi içine çekecek kadar cazip, kârlı ve yaygındı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı takip eden yıllarda Üsküdar’da birkaç kadın, Rumeli’den göç edenlerin çocuklarını Çerkes adı altında sattıkları gerekçesiyle Trablusgarp’a sürgün edilecektir.¹¹ Öyle ki bazıları, İslam Hukuku’nu uygulamakla yükümlü olan mahkemelerin önünde dahi hür Çerkesleri alıp sattıklarını ifade edecek kadar pervasızlaşabiliyordu.¹² Aile ve akrabalarını göç yollarında kaybetmiş çocuklar ve genç kızlar köle tüccarlarının eline düşme tehlikesi altında bulunuyordu. Devletin, çocukların “kurbanlık koyun gibi” alınıp satılması olarak nitelendirip “ne insanlığa ne de Müslümanlığa yakışır” bulmadığı bu ticarete¹³ çocukların aile ve akrabaları da dahil olabiliyordu. Yolu Karadeniz kıyılarının Kafkaslardan gelen muhacirlerle dolup taşıdığı 1860’ların ortalarında Samsun’a düşen Henry J. Van-Lennep umutsuz muhacirlerin çocuklarını sattıklarını, bu durumun birçok Müslüman tarafından “köle

1800-1909, s. 75. Ayrıca Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 34/1407 (5 Zilkade 1283/11 Mart 1867). Makalede kullanılan arşiv kayıtlarının hatırlır sayılır bir kısmının konu etrafında yapılan ve burada da, en azından bir kısmına, atıfta bulunulan araştırmalar tarafından kullanıldığını ve tartışıldığını belirtmekte yarar bulunmaktadır.

10 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 152-154; Halil İncalcık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği,” *Doğu Batı Makaleler II* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008), s. 132-138; Konstantinos Moustakas, “Slave Labour in the Early Ottoman Rural Economy: Regional Variations in the Balkans during the 15th Century,” *Frontiers of the Ottoman Imagination Studies in Honour of Rhoads Murphey*, ed. Marios Hadjianastasis (Leiden: Brill, 2014), s. 29-43.

11 Sürgün tarihi birkaç yıl öncesine gitmektedir. BOA, Bâbıâli Evrak Odası (BEO), 303/22678 (5 Rebiülahir 1311/16 Ekim 1893). Hür insanların köle olarak satılması meselesine dair bkz. Ali Akyıldız, “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Haremde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler,” *Türklük Bilgisi Araştırmaları/Journal of Turkish Studies: Özer Ergenç Armağanı I*, 51 (2019), s. 177-217.

12 İMŞSA, RŞS 547, 3b/3 (22 Şaban 1279/12 Şubat 1863); 555, 6a/1 (12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865). Ayrıca Abdullah Saydam, “Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması,” *Toplumsal Tarih*, 28 (1996), s. 43-49.

13 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 94/29 (14 Şevval 1283/19 Şubat 1867).

stoklarını yenilemek” için fırsat olarak görüldüğünü dokunaklı bir şekilde anlatacaktır.¹⁴ Göçe eşlik eden hastalıklar, beslenme ve barınma sorunları¹⁵ “Çerkeslerin çocuk ve akrabalarını köle olarak” satma alışkanlığının¹⁶ genişlemesine ve yaşama tutunmanın yollarından biri olarak benimsenmesine yol açacaktır. Satılarak İstanbul’a gönderilen çocukların daha iyi bir yaşama kavuşabilecekleri düşüncesi de önemli oranda bu sıkıntıların bir ürünüydü.¹⁷

1850’lerin ortalarından itibaren çıkarılan ferman ve emirlerle Çerkeslere çocuklarını ve akrabalarını satmalarının “şî‘âr-ı insâniyete”, İslâm’a ve Osmanlı topraklarında nail oldukları medeniyete uygun olmadığı anlatılıyor, hür insanların satılmasının önüne geçilmeye çalışılıyordu.¹⁸ “Cinâyet-i azime”¹⁹ olarak nitelendirilen bu ticaret kitlesel göçün yarattığı kaosu, onlara yönelik yoğun talebin ve Çerkesler arasında mevcut olan köleliğin oluşturduğu muğlaklığın bir sonucu olarak engellenemiyor;²⁰ yapılan nasihatler, çıkarılan emir ve fermanlar pratikte bir türlü güçlü bir karşılık bulamıyordu. Göç sırasında ve takip eden dönemlerde yaşanan sıkıntılar hür Çerkesleri köleleştirilme tehlikesine karşı savunmasız bırakıyordu.²¹

14 Henry J. Van-Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, vol. 1 (London: John Murray, 1870), s. 43-46; BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 815/28 (25 Rebiülevvel 1275/2 Kasım 1858).

15 Çerkeslerin göç yollarında ve ulaştıkları yerlerde yaşadıkları sıkıntılara değinen çok sayıda rapor ve belge üretilmiştir. Bunlardan sadece birisi için bkz. Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimetî’: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865),” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1 (2009), s. 57-88.

16 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 99. Çerkeslerden ve Gürcülerden hala köle ve cariye olanların “kısm-ı a‘zamı herhalde esasen hür oldukları halde vatan-ı kadimleri olan Kafkasyadan muhâceret yüzünden uğramış oldukları fakr ü zaruretin netâyet-i elimesinden olarak satılmış olanlardır.” Haytук Tевfik Tâlat ve Gotuk Halid, “Esir Ticâreti,” *Sadâ-i Millet*, 111 (9 Rebiülevvel 1328/21 Mart 1910), s. 4. Ayrıca İMŞSA, RŞS 556, 15a/1 (24 Receb 1282/13 Aralık 1865); 562, 15b/3 (2 Rebiülahir 1284/3 Ağustos 1867).

17 Şuenu, *Osmanlı Âlem-i İctimâ’isinde Çerkes Kadınları ve Açba, Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*.

18 BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL), 140/4 (3 Şaban 1278/3 Şubat 1862).

19 BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 226/54 (27 Şevval 1273/20 Haziran 1857).

20 BOA, Y.EE: 94/29, (14 Şevval 1283/19 Şubat 1867).

21 BOA, İ.MMS, 34/1407 (19 Safer 1281/24 Temmuz 1864); BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 12/81 (15 Cemaziyelahir 1305/28 Şubat 1888); *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, 203 (25 Safer 1282/20 Temmuz 1865), s. 1.

Osmanlıların algı ve pratikleri ile Çerkeslerin devam ettirmekte ısrarcı oldukları kadim gelenekleri (âdât-ı kadime) arasındaki uyum sorunu göçün erken dönemlerinde kendini gösterecektir.²² Devlet, bunun yarattığı sorunları İslam Hukuku’nun konuya ilişkin sınırlarını aşındırmamaya özen göstererek çözmeye çalışacak, özellikle tarımsal alanlardaki köleler söz konusu olduğunda zaman zaman zora başvursa da, genellikle esnek politikalar izleyecektir. İkna yöntemlerini ön plana çıkaran devlet kölelerin azat edilmesini ve “mükâtebe” usulünü²³ teşvik ediyor, köle sahiplerinin uğrayabileceği zararı telafi edebilecek taviz ve yardımlarda bulunuyor ya da bulunmayı vadediyordu. Dönem boyunca kölelerden oluşan ailelerin aile bütünlüğünün zarar görmemesi ya da aileye mensup kişilerin satılması gerektiği üzerinde ısrarla durulacak, 25-30 yaşını geçmiş çoluk çocuk sahibi köleler ile yaşı ilerlemiş olanların satılmaması gerektiği sürekli hatırlatılacaktır. Ne var ki insan onuruna ve İslami öğelere vurgu yapılarak hürriyeti yücelten tembih ve tavsiyeler hür Çerkeslerin köle olarak satılmasının ve kölelerden oluşan ailelerin dağılmasının önüne geçmeye yetmiyordu.

Çerkes köle ticaretine el atmadan hür insanların “kurbanlık koyun gibi” alınıp satılmasını engellemenin imkânsız olduğunu birkaç yıl içinde iyice idrak eden Osmanlı bürokratları 1860’ların ortalarında, kısa bir dönem için de olsa, daha sert tedbirlere yönelmek zorunda kaldı. Sadrazam Fuad Paşa’nın imzasını taşıyan 24 Temmuz 1864 tarihli emirnamede (emirnâme-i sâmi) göçün yarattığı kaosu köle ile hür olanları “itiraz olunamayacak” bir şekilde birbirinden ayırmayı engellediği üzerinde durulacak, bu nedenle “gâile-i iskân bertaraf oluncaya değin” Çerkes köle alım satımının durdurulması gerektiğine işaret edilecektir.²⁴ Köle ticaretinin düzenlenmesinin ve kontrol altına alınmasının gerekliliğine yönelik geniş bir muhatakat vardı ancak kaygı duyulan bundan ziyade hür olanların alınıp satılmasıydı. Emirnamenin kısa vadeli etki ve sonuçları ya da ne kadar başarılı olduğu hakkında

22 BOA, İMMS, 34/1407, (19 Safer 1281/24 Temmuz 1864); BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT), 181/34 (21 Cemaziyevvel 1311/30 Kasım 1893). Ayrıca Aksoy, *Beyaz Köleler Son Sesler*. Kitabın özellikle ilk üç bölümünde yer yer konuya değinilmiştir.

23 Bkz. Fahrettin Atar, “Mükâtebe,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, s. 531-533.

24 “...şu nakl ve iskân maddesi arasında ahrâr ile üserâyı tefrik ettirmek ve buna itiraz olunamayacak yolda bir kaide vaz’ ve tay’in eylemek kâbil olmadığından şu gâile-i iskân bertaraf oluncaya değin üserâ-yı muhacirinin bey’ ve fûrûhtu maddesinin tehir ettirilmesi lazım gelenlere ekîden tavsiye ve iş’âr kılınmış olmağla ...”. BOA, İMMS, 34/1407 (19 Safer 1281/24 Temmuz 1864). Ayrıca Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 147.

tahmin yürütmek güçtür. Çerkes köleler İstanbul mahkemeleri aracılığıyla alınıp satılmaya devam edilecektir.²⁵ Ancak düzenlenmek/engellenmek istenen bundan ziyade özellikle Çerkes muhacirlerin yığıldığı Karadeniz kıyılarından İstanbul'a yönelik köle akışı olmalıydı. Gerçekten de takip eden dönemde Karadeniz kıyıları ile İstanbul arasındaki köle hareketliliğinin ciddi oranda gerilediğine dair bulgular mevcuttur.²⁶ Yasaktan sadece iki-üç ay sonra Padişah Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Vâlide Sultan'ın²⁷ Karadeniz kıyılarından satın aldığı cariyelerin "memnu'iyet-i mevcude"den dolayı İstanbul'a gönderilmesinde sorunlar yaşanacaktır.²⁸

Buna karşın yasakların orta ve uzun vadede etkili olduğunu iddia etmek mümkün olmaktan uzaktır. Yasağı savunan ve devam ettirmekten yana olan devlet adamlarının varlığına karşın Çerkes köle ticaretinin ve hür insanların alınıp satılmasının önü alınamıyordu. Ticaretin bütün canlılığıyla devam ettiği 1860'ların ikinci yarısında devlet çabalarını kölelerden ziyade hür insanların alınıp satılmasını engellemeye ve satılanların hürriyetini kazanmalarına yardımcı olmaya yoğunlaştıracaktır.²⁹ Ancak durumları kanunla düzenlenmediğinden hürriyet iddiasında olan köle ya da köleleştirilmiş Çerkeslerin, İslam Hukuku'nun konuyla ilgili hükümleri çerçevesinde mahkemeye başvurmaları ve burada hürriyetlerini kanıtlamaları bekleniyordu.³⁰ Devletin kapısını çalanlara sürekli hatırlatılan bu husus mahkemenin/mahkemelerin hürriyetlerine kavuşma mücadelesi veren köle ya da köleleştirilmiş Çerkeslerin yaşamındaki hayati yerine ışık tutmaktadır.

Ne var ki hürriyet arayışı içinde olanlar ya da tam tersine onlar üzerinde hak iddia edenler istedikleri her mahkemeye başvuramıyordu. Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi olağanüstü bir dönemde süreci düzenleme ve kontrol altında tutma çabasının bir sonucu olarak İstanbul'da hürriyet davalarının görüldüğü ve karara bağlandığı yegâne mahkemeydi. Makale temel olarak bu mahkemenin, göçün ve kölelik etrafındaki tartışma ve davaların yoğun olduğu 1860'lı ve 1870'li yıllara ait kayıtlarını kullanarak Osmanlı topraklarına köle olarak getirilmiş ya da farklı yollar ve hileler kullanılarak köleleştirilmiş Çerkeslerin hürriyet iddialarına

25 Bkz. İMŞSA, RŞS 556, 8b/4 (18 Cemaziyelevvel 1282/9 Ekim 1865).

26 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, s. 131-132.

27 Vâlide Sultan için bkz. Ali Akyıldız, "Pertevniyal Vâlide Sultan," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2007, XXXIV, s. 239-240.

28 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBBAK), Pertevniyal Vâlide Sultan Evrakı (PVS.EVR), 4172 (11 Cemaziyelevvel 1281/12 Ekim 1864).

29 Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 145-158.

30 BOA, Şurâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 2464/9 (10 Rebiülevvel 1300/19 Ocak 1883).

odaklanmakta; iddia ve başvuruların mahkemeye hangi ilişki ağları sayesinde ulaştığını, nasıl ele alındığını ve sonuçlandırıldığını anlamaya çalışmakta, özellikle iki hususu ön plana çıkarmaktadır. Birincisi mahkemenin nasıl işlediği, bu konuda yaşanan sorunlar ve zaman içinde meydana gelen değişimdir. İkincisi mahkemenin köle ya da köleleştirilmiş Çerkeslerin hürriyet arayışı içindeki yeri, buraya kimlerin başvurmayı tercih ettiği ya da ulaşmayı başardığı meselesidir. Makalede kullanılan sayısal veriler aynı mahkemenin sadece birkaç yıllık kayıtlarından üretilmiş olup başvuruda bulunanların yaş ve cinsiyet dağılımı, hürriyeti kazanma oranları ve köle sahipliği hakkında bir ön fikir sunmayı amaçlamaktadır.

Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi ve Hürriyet Davaları

İstanbul’da hürriyet arayışı içinde olan köle ya da köleleştirilmiş Çerkeslerin yolu mutlaka Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’ne çıkıyor, farklı kurumlara yaptıkları başvurular nihai bir karara bağlanmak üzere buraya yönlendiriliyordu. 1860’larda ve 1870’lerde mahkemenin gündelik iş yükünde hürriyet davalarının önemli bir ağırlığı mevcuttu.³¹ Osmanlı İmparatorluğu’nda, özellikle İstanbul’da, kadı (şer’i) mahkemelerinin zaman içinde belli meselelerde uzmanlık geliştirmeleri görülmemiş bir pratik değildi. Mesela Davudpaşa Mahkemesi, 18. yüzyılın son çeyreği gibi erken bir tarihte dahi İstanbullular için aile içi hukuki meselelerin ana çözüm yerlerinden birine dönüşmüştü.³² Benzer bir şekilde kenti besleyen önemli su yollarının üzerinde olması Eyüp’teki mahkemenin konuyla ilgili uzmanlık geliştirmesini sağlamıştı.³³ Ancak mahkemelerin belli konulardaki davaları görmek üzere resmi olarak yetkilendirilmesi suiistimalleri önlemeye ve süreç üzerindeki kontrolleri artırmayı amaçlayan çeşitli hassasiyetlerin sonucuydu. Hürriyet davaları bu hassas alanlardan birini oluştuyordu. 19 Ocak 1883 tarihli bir yazışmada hürriyet meselesi etrafındaki davalara kazaskerlik mahkemesinde bakılmasının “öteden beri câri” olan “kadim” bir usul olduğu belirtilecektir.³⁴

31 Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan: Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu’na Zorunlu Göçü* (1864) (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2017), s. 133.

32 Bkz. Leyla Kayhan Elbirlik, “Reflections of Modernity in the Eighteenth Century: The Specialization of the Davud Paşa Court in Marriage-Related Disputes,” *Archivum Ottomanicum*, 33 (2016), s. 119-135.

33 Bkz. Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İstanbul’unun Su Tarihi”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 6, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015), s. 85.

34 “Rumili Sadâret-i Aliyesinde ve icâbına göre huzûr-ı hazret-i fetvâpenâhilerinde zîl-yed veya vekil-i şer’ileri muvacehelerinde muhâkeme olmaları ... kâide-i kadimeden olmağla ...”; BOA, ŞD, 2464/9 (10 Rebiülevvel 1300/19 Ocak 1883).

Aslında bu usul 18. yüzyılın ortalarına, 1730'lar ve 1740'larda gerçekleşen Osmanlı-İran Savaşlarının ardından yapılan muahedelere kadar eskiye gidiyordu. Muahedeler savaş esirlerinin de serbest bırakılmasını öngörüyordu.³⁵ Ancak çoğunluğu köle olarak alınıp satılmış olan savaş esirlerinin hürriyetlerine kavuşup, isterlerse doğdukları topraklara dönmeleri hür anne babadan doğduklarını, bir anlamda savaş esiri olduklarını, ispat etmeleri şartına bağlıydı.³⁶ Acem (İran) kökenlilerin hürriyet iddiaları önceleri İstanbul'daki farklı mahkemelerde görülebiliyordu.³⁷ Ancak konunun hassas ve suiistimale açık olması kontrol edilmesine yönelik bir gereklilik de ürettiyordu. Neticede 1750'lerin ortalarında bir fermanla Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi ön plana çıkarılacak ve İstanbul'da hürriyet davalarının görülebileceği tek mahkeme olarak yetkilendirilecektir.³⁸ İstanbul'da bulunan mahkemelere gönderilen ferman hürriyet davalarındaki suiistimleri vurguluyor, başvuruların kazaskerlik mahkemesine yönlendirilmesini emrediyordu.³⁹ Zaman içinde olağanüstü koşulların ortadan kalkmasına bağlı olarak münferit hürriyet iddia ve davaları tekrar farklı mahkemelerde karara bağlanacaktır.⁴⁰ Bu durum 1750'lerin ortalarında çıkarılan fermanın yeniden hatırlatılmasına vesile oluyordu.⁴¹

1850'ler ve 1860'lardaki yoğun Çerkes göçüyle tetiklenen kölelik ve hürriyet meselesi birçok bileşeni olan, yönetilmesi oldukça meşakkatli yeni bir döneme

35 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, 1. Bölüm (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982), s. 233, 309. 18. yüzyılda savaş esirleri hakkında bkz. Fatma Sel Turhan, *18. Yüzyıl Osmanlı'da Savaş Esirleri* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2018). Çalışmada Acem esirlere/kölelere değinilmemiştir.

36 Anlaşmaları takip eden fermanlar Acem esirlerin alım satımını yasaklayacaktır. Bkz. İzzet Sak, "İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması ve İlgili Fermanlar," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1994), s. 259-266.

37 Bu çerçevede örnek olarak İMŞSA, Bâb Şer'iyye Sicilleri (BŞS) 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205 ve 206 numaralı defterlere bakılabilir.

38 Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), s. 134. Aynı sayfada bulunan dipnot 64 konuyla ilgili yararlı ayrıntılar barındırmaktadır.

39 İMŞSA, Ahi Çelebi Şer'iyye Sicilleri (AŞS) 200, 1a/1 (Evail-i Safer 1168/17-27 Kasım 1754).

40 Örnekler için bkz. İMŞSA, AŞS 376, 7b/19 (28 Cemaziyevvel 1233/5 Nisan 1818); İMŞSA, Üsküdar Şer'iyye Sicilleri (ÜŞS) 540, 22a/2 (24 Receb 1210/3 Şubat 1796); *İstanbul Kadı Sicilleri* 86 *İstanbul Mahkemesi* 137 *Numaralı Sicil* (H. 1236-1238/M. 1821-1822), çeviri yazı Ayhan Işık-Esra Yıldız (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), s. 155 (26a/3).

41 İMŞSA, AŞS 390, 1a/1 (Evail-i Cemaziyelahir 1240/21-30 Ocak 1825).

işaret ediyordu. Davaların takip edilmesine, sürecin kontrol altında tutulmasına ve kararlarını kimsenin sorgulamaya yeltenmeyeceği bir mahkemenin varlığına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyuluyordu. Böylece 1850’lerin ikinci yarısında ve 1860’larda çıkarılan emirlerde, kölelerle ilgili diğer tüm meseleler eskiden olduğu gibi farklı mahkemelerde görülmeye devam edilirken,⁴² hürriyet iddialarının mutlaka Bâb-ı Meşihat’a havale edilmesi ve burada bulunan Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’nde sonuca bağlanması emredilecektir. Emirlerden sürecin sadece İstanbul’da değil taşrada da kontrol altında tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. 24 Haziran 1860 tarihinde köleler ve sahipleri arasında çatışma riskine sahip yoğun Çerkes nüfusunun bulunduğu vilayetlere gönderilen bir sadrazam emrinde hürriyet iddia ve davalarının vilayet ve sancak merkezlerine havale edilip İslam Hukuku’na uygun bir şekilde, yalnızca burada karara bağlanması emredilecektir. Emirde kaza meclislerinin, muhtemelen kontrolü sağlamanın güçlüğü ve suiistimalleri önlemenin zorlukları hesaba katılarak, bu tür iddia ve davaların dışında tutulmasının gerekliliği özellikle belirtilecektir.⁴³ Vilayet ve sancak meclislerinde sonuca bağlanamayan hürriyet iddia ve davaları İstanbul’a havale ediliyordu. Dolayısıyla kazaskerlik mahkemesi taşradan gelen hem bir sonuca bağlanmamış hem de tekrar görülmesi istenen davaların da tek çözüm merciiydi.⁴⁴

1860’ların ortalarında hürriyet iddia ve taleplerine yönelik yoğunluğun oluşturduğu baskı ayrıca kimsesizlerin ve taşradan gelenlerin davalarının görülmesinde yaşanan gecikmelerin devlete çıkardığı maliyet yetki meselesiyle ilgili çeşitli kaygıların dile getirilmesine yol açacaktır. Meclis-i Vâlâ ile Sadaret arasındaki yazışmalarda hürriyet davalarının şeyhülislamın huzurunda haftanın yalnızca bir gününde görülmesinin yarattığı gecikmenin Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile İstanbul kadısının sürece dahil edilmesiyle aşılabileceği belirtilecektir.⁴⁵ Buradan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile İstanbul kadısının muhakeme süreçlerine dahil olduğu

42 Mesela bkz. İMŞSA, Davudpaşa Şer’iyye Sicilleri (DŞS) 134, 4b/3 (22 Rebiülevvel 1278/27 Eylül 1861).

43 BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 186/34 (5 Zilhicce 1276/24 Haziran 1860). Emirnameye taşradan verilen cevaplar için bkz. BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 413/92 (21 Zilhicce 1276/10 Temmuz 1860); BOA, A.MKT.UM, 417/41 (29 Zilhicce 1276/18 Temmuz 1860); BOA, A.MKT.UM, 417/48 (27 Zilhicce 1276/16 Temmuz 1860); BOA, A.MKT.UM, 419/93 (22 Zilhicce 1276/11 Temmuz 1860); BOA, A.MKT.UM, 422/43 (5 Safer 1277/23 Ağustos 1860).

44 Bkz. BOA, MVL, 720/28 (21 Zilkade 1282/7 Nisan 1866).

45 BOA, İ.MMS, 31/1285 (26 Cemaziyelahir 1282/16 Kasım 1865).

sonucu çıkarılabilir.⁴⁶ Ancak öyle anlaşıyor ki bu önerinin pratikteki karşılığı sınırlı kalacaktır. Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi'nin aynı tarihlerdeki kayıtları şeyhülislamın⁴⁷ yanında Rumeli kazaskerinin de davalara baktığını göstermektedir. Buna karşın Anadolu kazaskerinin ya da İstanbul kadısının süreçte aktif roller üstlendiklerine dair bir işaret yoktur. Burada önemli olan davaların kimin tarafından görüldüğünden ziyade hürriyet meselesiyle ilgili muhakeme işlemlerinin yalnızca bir mahkeme üzerinden sürdürülmesinde ısrarcı olunmuş olmasıdır.

Taşıdığı öneme karşın Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi'nin hürriyet arayışında olan Çerkesleri temsil etme konusundaki sınırlılıkları gözden kaçırılmamalıdır. Mahkeme, hürriyet arayışı içinde olan herkese eşit uzaklıkta değildi (Şekil 1). İstanbul'da bulunan ve cariyeler olarak nitelendirilen kadın köleler mahkemeyi etkili bir şekilde kullanıyor, buraya nispeten rahat ulaşabiliyorlardı. Bunun cariyelerin İstanbul'daki köle nüfusunda sahip olduğu ağırlığın doğal bir uzantısı olduğu kabul edilmelidir. Eviçi hizmetlerde istihdam edilen ve eş adayı olarak görülen Çerkes cariyeler İstanbul'da çoğunluğu oluştururken, erkek köleler ve aileleri daha çok taşrada sahipleriyle birlikte yaşıyorlardı. Dava süreçlerinin zaman içinde mahkemeye erişimi kolaylaştıracak şekilde yeniden düzenlenmesine karşın taşradan gelen başvurular sınırlı kalacaktır. Hürriyet davalarının vilayet ve sancak meclislerinde görülebilmesinin yanında ulaşım imkânlarının kısıtlılığı, maddi yoksunluklar ve köle ya da köleleştirilmiş kişiler üzerinde hak iddia edenlerin onların mahkemeye gitme isteğini görmezlikten gelmesi/gelebilmesi gibi farklı sebepler böyle bir sonuç üretiyordu. Taşradan İstanbul'a ulaşan ya da havale edilen hürriyet iddia ve davaları genellikle bireysel değil aileleri dağılan, dağılmak üzere olan kişilerin ya da tarım kölelerinin toplu başvurularından oluşuyordu.⁴⁸ Diğer taraftan memurlar arasındaki yazışmalarda kendilerinden sıkça bahsedilmesine ve göçün yarattığı kargaşa ortamında köleleştirilmeye en müsait gruplardan birini oluşturmalarına karşın çocukların mahkemede temsil edilme oranları son derece düşüktü.⁴⁹ Köleleştirilmiş kimsesiz çocukların, eğer yolları herhangi bir nedenle

46 Akyıldız, "Herkesin Bildiği Sır," s. 201.

47 Şeyhülislamın hazır bulunduğu davaların Salı günleri görüldüğü özellikle belirtiliyordu.

48 BOA, MVL, 720/28 (21 Zilkade 1282/7 Nisan 1866); BOA, DH.MKT, 181/34 (21 Cemaziyelevvel 1311/30 Kasım 1893). Ayrıca Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s. 55-139.

49 Mahkemeye gelenlerin çocuk mu yetişkin mi görüldüğü/kabul edildiği, dava sürecini yakından ilgilendirdiğinden, şüpheye yer bırakmayacak şekilde belirtiliyor ve kayıt altına

taşra ya da İstanbul’da devlet kurumlarıyla/görevlileriyle çakışmamışsa, kendi başlarına mahkemeye ulaşmaları neredeyse imkânsızdı.

İfade edilen sınırlılıklarına karşın Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’nin kayıtları Çerkes köleliği ve hürriyet meselesiyle ilgili mevcut bilgi birikimini birkaç bakımdan zenginleştirebilecek niteliktedir. Birincisi hürriyet davalarından yola çıkarak başvuruda bulunanların mahkemeye nasıl ulaştıkları, ilişki ve yardımlaşma ağları, akrabalık ilişkileri ve devletin süreçteki rolü hakkında fikir yürütmek mümkündür. İkincisi başvuruda bulunanların çoğunluğunun temel amacı iddia ettikleri hürriyeti elde etmektir. Ancak davalar konuyu detaylandırmaya imkân vermekte, kişilerin mahkemeye gelmesini tetikleyen olaylar zinciri hakkında bilgi edinmeyi sağlamaktadır. Üçüncüsü davalar ve bunların neticeleri hürriyetin nasıl bir zemin üzerinden elde edilebildiğini ya da tam tersine köle kalılabildiğini anlama fırsatı sunmaktadır. Taraflar mahkeme süreci boyunca iddialarının doğruluğunu kanıtlamak için, hile ve acındırma taktikleri de barındıran, çeşitli stratejilere başvurmadan çekinmiyordu. Dördüncüsü, diğer mahkemelerle birlikte, Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’nin kayıtları hürriyetlerini elde eden Çerkeslerin ne yaptıkları, yaşamlarına nasıl devam ettikleri hakkında ipuçları sunmaktadır. Beşincisi

alınıyordu. 18. yüzyıla kadar geri götürülebilecek bir süreç içinde çocukların artan bir şekilde yaşları da zikredilmeye başlanacak, 19. yüzyıla gelindiğinde mahkeme kayıtlarına giren çocukların neredeyse tümünün, çocuk olduklarının belirtilmesinin yanında, yaşları da kayıt altına alınacaktır. Osmanlıların İslam Hukuku çerçevesinde şekillenen çocukluk algıları ve çocukluktan yetişkinliğe geçiş için bkz. Yahya Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013).

buraya yansıyan davalar ve bunların nasıl ele alındığı ve sonuçlandığı mahkemenin konuyla ilgili işleyişini ve Meşihat'ın tutumunu anlamayı kolaylaştırmaktadır.

Meşihat'ın Çerkes köleliğine ve hürriyet iddialarına yönelik tutumunun süreklilik içinde anlaşılmasına büyük katkılar sağlayabilecek bu kayıtlar, mahkemeye yaygın olarak atıfta bulunulmasına dolayısıyla öneminin farkında olunmasına karşın, şaşırtıcı bir şekilde Osmanlı kölelik çalışmalarının ilgisini çekmemiştir.⁵⁰ Çerkes köleliğiyle ilgili tartışmaların gelişimi ve hürriyet iddialarının nasıl ele alındığı/alınacağı üzerinde belirleyici bir yeri olan Meşihat'ın tutumu mevcut literatürde genellikle kurumlar arası yazışmalar ve münferit vakalar/davalar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Meşihat'ın tutumu kölelere ve hürriyet iddiasında bulunanlara karşı “katı”; mahkemede geçirilen zaman efendileri/sahipleri önceleyen bir süreç olarak tasvir edilmiştir.⁵¹ Aslında Meşihat'ın Çerkes köleliğine ve hürriyet iddialarına ilişkin tutumu genel olarak devletin konu üzerinde söz hakkına sahip, karar verme konumundaki diğer kurumlarıyla paralellik içindeydi. Bu makale, İslam Hukuku'nu uygulamakla yükümlü olan Meşihat'ın ve davalara bakan Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi'nin yapılan başvuruları ve özellikle şüpheli durumları “darü'l-İslam'da esas olan hürriyettir”⁵² prensibinden yola çıkarak ve iddia sahiplerinin yani köle ya da köle olduğu iddia edilenlerin lehine sonuçlar üretecek şekilde yorumladığını savunmaktadır. Ancak mahkeme bunu yaparken bazı bürokratların ve başvuruda bulunanların bir kısmının dile getirdiği “Osmanlı topraklarında herkes hürdür”⁵³ gibi söylemlerden de kesinlikle uzak duruyordu.

Muhakeme Süreçleri, Sorunlar ve Düzenlemeler

İslam-Osmanlı Hukuku hürriyet iddiasında bulunan kölelerin ve köleleştirilmiş olanların bizzat ya da vekilleri aracılığıyla mahkemeye başvurup kendilerini anlatmalarına imkân tanıyordu. Osmanlı mahkemeleri bu başvurulara alışıktı. Mahkemelerin gündelik işleyişini, kayıt tutma pratiklerini yakından ilgilendiren

50 Osmanlı kölelik literatürü üzerine son dönemlerde yapılmış etraflı bir değerlendirme için bkz. Suraiya Faroqhi, *Slavery in the Ottoman World: A Literature Survey* (Berlin: EB Verlag, 2017).

51 Ceyda Karamursel, “Transplanted Slavery, Contested Freedom, and Vernacularization of Rights in the Reform Era Ottoman Empire,” *Comparative Studies in Society and History*, 59/3 (2017), s. 704-714.

52 İMŞSA, RŞS 559, 32a/2 (22 Receb 1283/30 Kasım 1866).

53 Bkz. BOA, MVL, 964/64 (15 Zilhicce 1279/3 Haziran 1863); BOA, İ.MMS, 34/1407 (5 Zilkade 1283/11 Mart 1867).

ve dava tutanaklarının belli standartlara bağlı kalınarak tutulmasında kâtiplere yol gösteren sakk mecmualarında, hürriyet iddia ve davalarının nasıl ele alınacağı ve hangi ayrıntılara bağlı kalınarak kayıtlara geçirileceği örneklerle anlatılmıştır.⁵⁴ Böyle bir birikimle Çerkes göçünü karşılayan Osmanlılar, hür insanların alınıp satılmasında ve hürriyet davalarında yaşanan büyük artışa karşın, başlangıçta mahkemelerdeki mevcut teamüllere ve işleyişe dokunmadılar. Hürriyet iddia ve tartışmaları üzerindeki kontrolü sağlamaya çalışmakla yetinip mesela taşırayla ilişkilerin nasıl kurulacağı, başka bir deyişle taşradan gelenlerin hürriyet davaları sonuçlanıncaya kadar nerede kalacakları, ulaşım masrafları ve şahitleri İstanbul’un dışında olanlara nasıl ulaşılacağı gibi meselelerle daha az ilgilendiler. Ancak çok kısa bir zaman içinde, 1866’da, Mısırlı Esirci Hacı Süleyman Ağa’nın köleleri olduğu gerekçesiyle üzerlerinde hak iddia ettiği beş Çerkes çocuğun⁵⁵ hürriyet davalarının yaşattığı derin hayal kırıklığı, dava süreçlerini ilgilendiren adımlar atmaları gerektiğinin farkına varmaları sonucunu doğurdu.⁵⁶

Bu olayı ve dava sürecini sıradan olmaktan çıkaran önce Zaptiye Nezareti’nin ardından bürokrasinin farklı kanatlarının sürece ilgi göstermiş ve müdahil olmuş olmalarıdır. Zaptiye Nezareti memurları 1866’da, Hacı Süleyman Ağa’nın Mısır’a götürmeye çalıştığı beş Çerkes çocuğa el koyacaktır. Çocukları satın aldığını ve kendi malı olduğunu iddia eden Hacı Süleyman Ağa, 5 Temmuz 1866’da bir dilekçeyle konunun mahkemeye taşınmasını talep edecektir. Dilekçesinden, el konulan çocukları satın aldığını ifade etmesine karşın, aslında mahkemede

54 Debbâğzade Numan Efendi, *Tuhfetu’s-Sukûk* (İstanbul: Dârü’t-Tıbaatî’l-Âliye, 1259), s. 72-81, 257-259. Ayrıca Joshua M. White, “Slavery, Manumission, and Freedom Suits in the Early Modern Ottoman Empire,” *Slaves and Slave Agency in the Ottoman Empire*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen (Göttingen: Bonn University Press, 2020), s. 283-318. Sak mecmuaları için bkz. Süleyman Kaya, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: *Sakk Mecmuaları*,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s. 379-416.

55 Memurlar arasındaki yazışmalarda beş çocuk (mühâcirin takımından beş nefer çocuk) diye geçmektedir. Bkz. BOA, İ.MMS, 34/1407 (5 Zilkade 1283/11 Mart 1867). Oysa mahkemedeki dava sürecinden bunların dördünün çocuk, birinin kendi adına konuşan bir yetişkin olduğu anlaşılmaktadır. Yetişkin olan Ahmed 13, çocuklardan Feyzi 7, Osman 9, İshak ve İzzet 8 yaşındaydı. Bkz. İMŞSA, RŞS 558, 18a/1-2 (29 Safer 1283/13 Temmuz 1866). Esirci Hacı Süleyman Ağa ve çocuklar arasındaki dava literatürün yakın ilgisini çekmiştir. Örnekler için bkz. Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 148-149; Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 118-120 ve Saydam, “Esir Pazarlarında Yasak Ticaret,” s. 46.

56 BOA, İ.MMS, 34/1407 (5 Zilkade 1283/11 Mart 1867); BOA, Y.EE, 94/29 (14 Şevval 1283/19 Şubat 1867).

kaybetmeyi de göze aldığı anlaşılmaktadır. Bir esir tüccarı olarak temel amacı onları elde tutmaktan ziyade sermayesini kurtarmaktı. Ona bu imkânı sağlayabilecek yegâne kurum mahkemeydi. Fiyatlarından anlaşılabileceği üzere çocuklara bir servet ödemişti.⁵⁷ Hür olduklarının ispatlanması halinde eline hüccetini alacak ve onları satın aldığı iddia ettiği kişilerden parasını tahsil edebilecekti.⁵⁸ Olayın mahkemeye taşınmasını sağlamak Hacı Süleyman Ağa için seçeneklerin en iyisiydi. Bu anlamda süreci heyecan ve kızgınlıkla takip eden memurların onun duygu ve isteklerini yeterince iyi anladıkları, kullandıkları ve avantaja dönüştürebildikleri söylenemez. Dilekçesinden birkaç gün sonra, 13 Temmuz 1866'da, Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi'nde görülen hürriyet davalarında Süleyman Ağa lehine karar verilecek, satın alınmış köleleri olduğuna hükmedilen çocuklar kendisine teslim edilecektir. Karar, Zaptiye Nezaretî'nin beklentileriyle uyuşmuyordu. Neza-rete göre çocuklar hürdü; eğer Samsun ve Trabzon'da bulunduğunu iddia ettikleri akrabalarının yanına gönderilmiş olsalardı hürriyetlerini kanıtlayabilirlerdi. Bu kaniya çocukların zaptiyede yapıldığı ifade edilen sorgusundan ulaşılmıştı. Ancak mahkemenin kararı katıydı; Hacı Süleyman Ağa lehine karar verilmesi çocukların "marifet-i hükümetle" memleketlerine gönderilmesini imkânsız kılmıştı.

Esirci Hacı Süleyman Ağa olayı konuyla ilgili literatürde Meşihat'ın hürriyet davalarına yönelik tutumuna ve bürokrasinin diğer kesimleriyle yaşadığı görüş ayrılıklarına örnek olarak gösterilmiştir. Hakan Erdem, mahkemenin Hacı Süleyman Ağa lehine karar vermesini Meşihat'ın Fuad Paşa'nın 5 Haziran 1866'da görevden alınmasını "fırsat" bilerek 24 Temmuz 1864 tarihli emirnameye "karşı gelmesiyle" açıklanabileceğini ifade etmektedir.⁵⁹ Bu görüş yabana atılmamalıdır lakin konuya eğilirken bazı hususları gözden kaçırmamakta fayda bulunmaktadır. Hacı Süleyman Ağa ve çocuklar arasındaki dava mahkeme için sıradan bir hürriyet meselesiydi. Mahkeme bundan önce de hürriyet davalarına bakıyordu; ilerleyen tarihlerde bakmaya devam edecektir. Davalar sunulan kanıtlara bağlı olarak hürriyet iddiasında bulunanların lehine ya da aleyhine sonuçlanabiliyordu. Bu davadan bir ay önce, 12 Haziran 1866'da yani Fuad Paşa'nın görevi bırakmasından sadece birkaç gün sonra, bir anne ve dört çocuğu Çerkes Arslan Bey'in varislerine karşı açtıkları hürriyet davasını, üstelik devletin yardımını pek

57 Ahmed'i 2.500, Osman'ı 3.000, İshak'ı 3250 kuruşa; Feyzi'yi 27, İzzet'i 30 aded yüzlük mecidiye altınına satın aldığı ifade edecektir.

58 Aksi halde satıcı ile alıcı arasında sorunlar çıkabiliyordu. Bkz. İMŞSA, DŞS 130, 17b/4 (24 Rebiülevvel 1282/17 Ağustos 1865).

59 Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 145-158.

almadan, kazanacaktır.⁶⁰ Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hacı Süleyman Ağa ve çocuklar arasındaki hürriyet davasının Meşihat’ın ve mahkemenin konuya ilişkin tutumunu yansıttığından şüphe duyulmamalıdır. Ancak bu karar bir dayatma ya da bürokrasinin farklı kesimlerini hedef alan bir güç gösterisi olmaktan ziyade konuyla ilgilenen memurların manevra yapma becerilerindeki eksikliği yansıtıyordu.

Mahkeme bu olayda diğer hürriyet davalarında takip ettiği yolu izlemişti. Hacı Süleyman Ağa çocukları nereden ve nasıl satın aldığına dair iddialarını güçlü bir şekilde ortaya koymuştu. Bazıları ona ulaşınca kadar birkaç defa satılmış olan çocukların, ifade edilenler doğruysa, nerede olursa olsun akrabalarının olması hürriyetlerini elde etmeleri için büyük bir şanstı. Devletin vasi ve vekil tayin ettiği Tercüman Hüseyin Ağa’nın dava sürecini çocukların lehine çevirebilecek akıllıca bir strateji yürüttüğünü ifade etmek kesinlikle mümkün değildir. Köleleştirilmiş çocukların hürriyetlerine kavuşmalarının önündeki en büyük sorun akrabalarının bilinmiyor olmasıydı. Oysa Hacı Süleyman Ağa’nın elindeki çocukların Samsun ve Trabzon’da akrabalarının olduğu iddia ediliyordu. Tercüman Hüseyin Ağa mahkemede çocukların hür anne babadan doğduklarını ifade etmekle yetinmiş, bunun için hiçbir kanıt sunmamıştır. Muhtemelen bu hususun üzerine biraz daha gidilseydi dava sürecine etki edebilecek sonuçlara ulaşılabilirdi. Çocukların iddia edildiği gibi hür olduklarına tanıklık edecek şahitleri getirmek için en azından zaman talebinde bulunabilir; bu şekilde hareket ederek zaptiye vakit kazandırabilirdi. Süreci yavaşlatacak ve belki de çocukların lehine çevirecek bu tür manevralara neden başvurulmadığı muammadır.⁶¹ Benzer birçok davada başvuranların hür olduklarına şahitlik edecek kişileri bulmak/getirmek için kendilerine zaman tanınması isteği mahkeme tarafından her zaman olumlu karşılanıyordu.⁶²

Meşihat ve hürriyet iddialarının görüldüğü Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi İslam Hukuku’nu takip ediyor; başvuruları hürriyeti esas alarak yorumluyor, şüpheli durumlarda iddia sahiplerinin lehine karar veriyordu. Ancak bunu yaparken,

60 İMŞSA, RŞS 558, 24a/1 (28 Muharrem 1283/12 Haziran 1866).

61 Başka bir tartışma konusu olmakla birlikte burada elbette belgelerin, Ali Akyıldız’ın ifadeleriyle, söylediklerinin yanında neyi söylemediklerine de odaklanmak gerekiyor. Bkz. Ali Akyıldız, *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), s. 45-85.

62 İMŞSA, RŞS 555, 17b/3 (14 Rebiülahir 1282/6 Eylül 1865); İMŞSA, RŞS 558, 31b/3 (7 Rebiülahir 1283/19 Ağustos 1866); 558, 40a,1 (16 Receb 1283/24 Kasım 1866). İkinci kayıтта cariye, kendisine zaman tanınmasına karşın hür olduğuna tanıklık edecek şahit getirememiştir.

daha önce ifade edildiği üzere, “Osmanlı topraklarında herkes hürdür” gibi söylemlere de iltifat etmiyor; hür olduğunu iddia edenlerden, çocuk ya da yetişkin olduklarına bakılmaksızın, kanıt isteniyordu. Kanıt sunmaları istenen hürriyetlerini arayanlar değildi yalnızca. Köle ya da köleleştirilmiş Çerkesler üzerinde hak iddia edenlerden de kanıt sunmaları bekleniyordu. Burada öncelik hür olduklarını iddia edenlerdeydi. Şahit buldukları takdirde karşı tarafın ne söylediğinin bir anlamı kalmıyordu. Tarafların hiçbirinin iddialarını destekleyecek kanıt sunamamaları durumunda da kölelerin ya da köleleştirilmiş kişilerin hür olduklarına hükmediyordu. Zira esas olan hürriyetti; bunun için kanıt (beyyine) gerekmiyordu.⁶³ Kişilerin özellikle akrabaları tarafından satıldığına dair ipuçları mahkemede köleliğe karşı durmak için güçlü bir zemin oluştuyordu.⁶⁴

Olayın bürokrasinin en azından bir kesimi tarafından dramatize edilmesinin temel sebebi hür Çerkeslerin ve özellikle çocukların alınıp satılmasının önüne geçilmesinde başarı kaydedildiğinin düşünüldüğü bir dönemde meydana gelmesiydi. Fuad Paşa’nın Çerkes köle ticaretini geçici olarak yasaklayan emirnamesinin üzerinden henüz iki yıl geçmişti. Emirnameden bir yıl sonra, 23 Temmuz 1865’te, *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*’te çıkan ve belli ki bürokrasinin başarılarını anlatmaya matuf bir haberde hür Çerkes çocukların alınıp satılmasının önüne geçilmesi için atılan adımlardan övünçle bahsedilmektedir.⁶⁵ Bürokrasinin ve özellikle Muhacirin Komisyonu’nun yoğun çabası neticesinde Çerkeslerin içinde bulundukları kötü şartlar suistimal edilerek çocuklarının “5-10 paraya” ellerinden alınmasının önüne geçildiğinin anlatıldığı bu haberden bir yıl sonra, hür olduğu iddia edilen beş Çerkes çocuğun hürriyetine kavuşmalarına yardım edilememesinin bürokrasinin bir kesiminde derin hayal kırıklığı ürettiği inkâr edilemez. Bu nedenle Hacı Süleyman Ağa olayı artık kadim olarak nitelendirilebilecek bir tartışmayı alevlendirecek, süreç üzerinde düşünülmesi sonucunu doğuracak ve bürokrasinin içinde Çerkes köle ticaretinin gidişatından memnun olmayan kesimlerin kendilerini yeniden hatırlatmalarına vesile olacaktır.

63 İMŞSA, RŞS 551, 28a/2 (4 Zilhicce 1280/11 Mayıs 1864); 556, 28b/3 (12 Zilkade 1282/29 Mart 1866); 559, 32a/1 (22 Receb 1283/30 Kasım 1866); 559, 32a/2 (22 Receb 1283/30 Kasım 1866); 566, 36a/1 (24 Zilkade 1282/10 Nisan 1866); Debbağzade Numan Efendi, *Tuhfetü’s-Sukûk*, s. 72-81, 257-259.

64 Bkz. İMŞSA, RŞS 551, 33a/1 (28 Safer 1281/2 Ağustos 1864); 562, 15b/3 (2 Rebiülahir 1284/3 Ağustos 1867).

65 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, 203 (25 Safer 1282/20 Temmuz 1865), s. 1.

Konu hakkında Zaptiye Nezareti’nden Meclis-i Vâlâ üyesi Osman Paşa’ya yapılan bilgilendirmede hür çocukların satılamayacağı ve köle olsalar dahi akrabaları olduğuna göre onlardan “tefrik” edilmelerinin talimatlara uygun olmadığı anlatılacaktır.⁶⁶ Zaptiye Nezareti, Meclis-i Vâlâ ve Osman Paşa davayı pratikte bir karşılığı kalmadığı anlaşılan 24 Temmuz 1864 tarihli emirnameyi hatırlatmak ve Çerkes köleliğiyle ilgili daha geniş sorunlara değinmek için fırsat olarak kullanacaktır. Mesele Meclis-i Vükela’nın dikkatine sunulurken emirnamedeki iki husus özellikle hatırlatılacaktır. Birincisi kimin elinde olursa olsun hür akrabası olduğu ortaya çıkanlar “meccanen (bedelsiz)” alınıp akrabalarının yanına gönderilecekti. İkincisi “gâile-i iskâniye kâmilten bertaraf” oluncaya değin köle alım satımı “tehir” edilecekti. Bu çerçevede Osman Paşa’ya göre çocuklar, hür olsun ya da olmasın, her şart altında akrabalarının yanına gönderilmeliydi. Ancak mahkemenin kararı bunu mümkün olmaktan çıkarmıştı. Muhacirlerin çeşitli hilelerle köleleştirilmesinin “artık hadd-i nihayete varmış” olduğunu hatırlatıyor, konunun görüşülerek bir neticeye bağlanmasını talep ediyordu.⁶⁷

Zaptiye Nezareti’nin ve Osman Paşa’nın dokunaklı tepkileri Hacı Süleyman Ağa ve çocuklar arasındaki hürriyet davasını ailelerinden koparılan ve alınıp satılan Çerkeslerin yaşadıkları mağduriyetlerin ve onlarla ilgili tartışmaların sembolü haline getirecekti. Bu anlamda Osman Paşa istediğini elde etmiş sayılırdı. Ancak o ve onun gibi düşünenler fiili olarak daha sınırlı kazanımlarla yetinmek zorunda kalacaklardı. 24 Temmuz 1864 tarihli emirnameye göndermede bulunarak Çerkes köle ticaretinin önüne geçilmesi yönündeki isteği karşılık bulmadı. Dolayısıyla hürriyeti teşvik etmeye dönük ikna çabalarına karşın Çerkes köle ticareti devam edecekti. Bununla birlikte davayı takip eden yazışmalarda, sadrazam ve Meclis-i Vükela dahil, bürokrasi hürriyet iddiasında bulunanların mahkemeye yönlendirilmesiyle yetinilmesinin bilinen suiistimallerin sonuçsuz kalmasını sağlayamadığını kabul edecektir. Bu öz eleştiri Osman Paşa gibi Çerkes köleliğiyle mücadele edenlerin başarısıydı ve muhakeme süreçlerinde dikkate değer bir değişime işaret ediyordu. 11 Mart 1867’de yapılan Meclis-i Vükela toplantısında, mahkemede hürriyetlerini ispata muktedir olamayan ancak akrabalarının/kabilelerinin iskân edildikleri yerleri belirtenlerle ilgili önemli bir karar alınacaktır. Her şeyden önce hürriyetlerini akrabalarının/kabilelerinin iskân edildikleri yerlerde ispatlayabileceğini iddia edenlerin sürekli bir şekilde oralara gönderilmesinin zorlukları kabul ediliyordu. Bunun yerine mahalli memurlara iddia sahiplerinin gerçekten hür

66 BOA, İ.MMS, 34/1407 (18 Rebiülevvel 1283/31 Temmuz 1866).

67 BOA, İ.MMS, 34/1407 (21 Rebiülahir 1283/3 Ağustos 1866).

olup olmadığını “tahkik ve tedkik” etme görevi verilmesi öneriliyordu. Memurlar, hürriyet iddiasıyla mahkemeye gelenlerin akrabaları/kabileleri arasında araştırma yapacak, iddiaların doğruluğunu sorgulayacak ve neticede hazırladıkları raporu İstanbul’a yollayacaklardı.⁶⁸

Kuşkusuz bunlar önemli gelişmelerdi. Ne var ki akrabalarının nereye yerleştirildiğini bilmeyen ya da kimsesi olmayan özellikle küçük yaşlardaki çocukları ihmal ediyor, onları köle tüccarlarının insafına terk ediyordu. Diğer yandan Meclis-i Vükela’nın sultanın onayından geçen önerileri büyük oranda İstanbul merkezliydi; İstanbul’da yaşayan ya da bulunan hürriyet arayışı içindeki Çerkeslerin kaygılarını ön plana çıkarıyor, taşradan yapılacak başvurularla fazla ilgilenmiyordu. İmparatorluğun farklı yerlerine yerleştirilmiş Çerkeslerin hürriyetlerini Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’ne başvurarak arayabilecekleri sürekli ifade ediliyordu ancak bunun hem kendileri hem de şahitleri için hangi maddi imkânlarla nasıl yapılacağı sorularına tatmin edici cevaplar verilmiyordu. Devletin, dokunaklı yardım taleplerine zaman zaman cevap verip İstanbul’a ulaşmaya çalışanlara yardımcı olmaya çalıştığı inkâr edilemez.⁶⁹ Ancak bireysel inisiyatiflerle şekillenen bu çabalar bağlayıcı bir prosedüre ve politikaya dönüşmeyecektir. Mahkemeye yapılan başvurularda cariyelerin ön plana çıkması erkek köle nüfusunun daha yoğun olduğu taşradan İstanbul’a ulaşmada yaşanan zorlukları ve devletin konuya çözüm üretmekte yetersiz kaldığını göstermektedir.

Çerkes köleliğine ilişkin politikalara yön verenler hürriyet iddialarının mahkemelere yönlendirilmesinin suiistimalleri ve sorunu tek başına halletmeye yetmeyeceğini, bunun için destekleyici düzenlemelere, daha geniş bir kadroya ve farklı kurumların birlikte hareket etmesine ihtiyaç duyulduğunu tecrübe ederek öğreniyordu. Kendilerine köle statüsü dayatılan herkes hürriyet iddiasında bulunup mahkemeye başvurabilirdi. Taşrada olanların mahkemeye erişimi konusunda yaşadıkları zorluklara karşın beklenenden çok daha fazla bir yoğunluğun olduğunun farkına varılması için uzun bir zaman beklemek gerekmecekti. Başvuruların oluşturduğu ağır iş yükünün muhacirlerle ilgilenen komisyonlar ve davalara bakan mahkemeyi bunalttığı anlaşılmaktadır. Tek sorun bu değildi elbette. Başvuruların yoğunluğu hiç arzu edilmeyen bir şekilde süreç üzerindeki kontrolün, hürriyet davalarının bir mahkemeye yönlendirilmesiyle elde edilmeye çalışılan amaçlarla tezat bir şekilde, kaybedilmesi sonucunu doğurabiliyordu. Hızlı hareket edilmesini ve

68 BOA, İ.MMS, 34/1407 (5 Zilkade 1283/11 Mart 1867).

69 BOA, MVL, 720/28 (21 Zilkade 1282/7 Nisan 1866).

karar verilmesini gerektiren yoğun iş yükü hürriyet iddiasıyla mahkemeye başvuranların getirdiği şahitlerin kimin nesi olduğunu araştırmayı zorlaştırmış, dava süreçlerine “fesâd” bulaştırmıştı. Çerkes köleliğinin ve hür olanların alım satımının devam ediyor olması suiistimalleri ayrıca mümkün kılıyor ve kolaylaştırıyordu.⁷⁰

Nitekim bürokrasi 1870’lerin ilk yarısında süreçteki açıklardan ve yoğunluktan faydalanarak hürriyet iddiaları üzerinden kazanç elde etmeye çalışan, Tophane’de konuşlanmış, “kumpanya” olarak nitelendirilen, şebekelerin farkına vardı.⁷¹ Galata’da bulunan Tophane semti ve buradaki Karabaş Mahallesi, İstanbul Esir Pazarı’nın 1846’da kapatılmasını takip eden yıllarda Çerkes köle ticaretinin merkezi olarak ön plana çıkmıştı.⁷² Burayı mesken tutan ve bir kısmı Çerkes olan esir tüccarları kölelerini satmak üzere taşradan gelenleri de ağırılıyordu.⁷³ 23 Şubat 1873’te Muhacirin İdaresi’nden Şura-yı Devlet’e gönderilen takirde “yalan şahitler” bularak davalara müdahil olan, “şahsi menfaatlerini takip eden muhacirlerin” kurduğu gizli bir şebekeden bahsedilmektedir. Yaptıkları büyük bir kurnazlıktı; kölelerin sahipleri tarafından satılmalarının üzerinden biraz zaman geçmesini ve alacağın tamamen tahsil edilmesini bekliyor, ondan sonra harekete geçiyorlardı. Talimat ya da teşvik yoluyla kölelerin hürriyet iddiasında bulunmalarını sağlıyor, aralarından birilerini şahit göstererek sonuca ulaşıyorlardı. Alınan duyumların ardından yapılan tahkikat sayesinde şebekeye ulaşılmış; derinleştirilen soruşturmalar yalan ve çelişkileri ortaya çıkarmıştı. Devletin bu defa haklarını savunduğu ve korumak istediği köle sahipleriydi. Mağduriyetlerin önlenmesi, kontrolün sağlanması ve süreç üzerine gölge düşmesinin önüne geçilmesi için satılıp parası tahsil edildikten sonra hürriyet iddiasında bulunan köleler “hakkında bir usûl ve kaide” tesis edilmesi lüzumlu görülüyordu.⁷⁴

Köle olarak satın alınmış birisinin sonradan hür olduğunun ortaya çıkması durumunda alıcının yaptığı ödemeyi satıcıdan tahsil etmesi eskiden beri var olan gelen bir usuldü. Köle alım satımlarında bu hususun sözleşmeye girmesine dikkat

70 BOA, ŞD, 2402/40 (25 Zilhicce 1289/23 Şubat 1873).

71 Benzer hileler taşrada da mevcuttu. Bkz. BOA, MVL, 566/67 (9 M 1283/24 Mayıs 1866).

72 Mehmet Zeki Pakalın, “Esir Pazarı,” *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), s. 553-554; İMŞSA, RŞS 556, 22b/2 (16 Şevval 1282/4 Mart 1866); BOA, Y.PRK.BŞK, 12/81 (15 Cemaziyelahir 1305/28 Şubat 1888).

73 Bkz. BOA, DH.MKT, 181/34 (21 Cemaziyelevvel 1311/30 Kasım 1893).

74 BOA, ŞD, 2402/40 (25 Z 1289/23 Şubat 1873). Ayrıca Saydam, “Esir Pazarlarında Yasak Ticaret,” s. 47-48.

ediliyordu.⁷⁵ Daha önce ifade edildiği gibi Hacı Süleyman Ağa'nın kölesi olduğunu iddia ettiği çocuklarla ilgili meselenin mahkemeye taşınmasını istemesindeki temel amaçlardan biri buydu. Ancak bir hak olmasına karşın böyle bir durumda alıcıların yaptıkları ödemeyi geri almaları kolay sayılmazdı. Para harcanmış ya da satıcı ortalıktan kaybolmuş olabilir. Mahkemeler bu tür tartışmalarla ilgili davaları görmeye son derece alışkındı. Tophane'de konumlanmış şebekelerin hürriyet davalarına müdahil olmaları ilk bakışta kölelerin ya da köleleştirilmiş olanların lehine gibi görünüyordu. Nihai olarak bu sayede bazı Çerkesler, eğer bir anlaşma çerçevesinde tekrar satılmazlarsa, hürriyetlerini kazanmış oluyordu. Ne var ki birkaç kişinin menfaatine hizmet ettiği anlaşılan bu tür müdahaleler süreç üzerindeki kontrolleri artırdıkları, mahkemeye ulaşmayı zorlaştırabildikleri ve gerçekten hürriyet iddiasında bulunanların davalarına gölge düşürdüklerinden dolayı cesaret kırıcıydı. Nitekim olan biteni yakından takip eden, muhacirleri korumakla görevli Muhacirin İdaresi var olan tedbirlere yenisinin eklenmesini talep edecektir.

Muhacirin İdaresi'nden Şura-yı Devlet'e sunulan takrirden anlaşıldığına göre hürriyet iddiasında bulunanların davaları mahkemede görülüyor ancak şahitleri muhacirlerle ilgilenen kurumlar tarafından "tezkiye" ediliyordu. Muhacirlerle ilgilenen kurumlar bir anlamda mahkemede şahitlik edecek kişilere kefil olmuş oluyordu. Tezkiye, İslam Hukuku'nda "şahidin adalet vasfını taşıyıp taşımadığının hâkim tarafından soruşturulması" anlamına geliyordu.⁷⁶ Hürriyet davalarında zaman zaman şahitlerin muhacirlerle ilgilenen kurumların ve hatta zaptiyenin kontrolünden geçtiğine göndermede bulunulmasına karşın⁷⁷ uygulama her zaman bu şekilde gelişmiyordu. Hür olduklarını iddia edip başvuranların bir kısmının şahitleri dahi olmuyordu. Ancak genel olarak şahitler, meselenin taşıdığı hassasiyetin bir sonucu olarak hem gizlice hem de açıktan tezkiye ediliyordu. İddiaların mah-

75 İBBAK, Fatma Aliye Hanım Evrakı (FA.EVR), 12/27 (9 Safer 1298/11 Ocak 1881); 12/16 (7 Mart 1302/19 Mart 1886); 12/31 (6 Ramazan 1310/24 Mart 1893).

76 Tuncay Başoğlu, "Tezkiye," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, s. 77-79. Mecelle'de tezkiyenin nasıl yapılacağı ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir. Bkz. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300), s. 605-609, madde 1716-1726. Ayrıca İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: *Şuhûdül-udûlden Şuhûdül-hâle* Geçiş," *Osmanlı Araştırmaları*, 53 (2019), 1-50.

77 Benzer örnekler arasından 15 Nisan 1868'de hürriyet davası görülen bir cariye'nin şahitlerinin tezkiye edildiği şu sözlerle anlatılacaktır: "... Muhâcirin daire-i behiyesi canibinden ve Bâb-ı Âli karakolu yüzbaşısı Musa Ağa'dan sırren ve ba'de mezbur Musa Ağa ve Bahriye beşinci alayın esvâb emini Mustafa Efendi'den alenen led'e't-tezkiye" İMŞSA, RŞS 562, 53b/3 (22 Zilhicce 1284/15 Nisan 1868).

kemeye taşınmasından önce genellikle muhacirlerle ilgilenen kurumlar tarafından tezkiye edilen şahitler, gerek duyulduğunda mahkemede de tarafların huzurunda bir defa daha doğruyu söyleyip söylemedikleri konusunda açıktan sorgulanıyordu. Tezkiye sürecinde yer alanlar şahitlerin oturdukları mahallerin/yerlerin imamı ve muhtarı gibi toplumsal saygınlığı olan kişilerden ve özellikle devletle teması olan Çerkeslerden oluşuyordu.⁷⁸ 1873’te atılan adımlar bu süreci belirginleştirmeyi, yapılacakları adım adım tarif etmeyi ve özellikle şahitleri denetleyecek araçları geliştirmeyi hedefliyordu. Yapılan müzakereler, Muhacirin İdaresi’nin meseleyi gündeme getirmesinden birkaç ay sonra meyvelerini verecek ve 9 Kasım 1873’te Sadaret’in talimatıyla sonuçlanacaktır. Bu talimat hürriyet iddiasında bulunacaklara ve onların işlemlerini yapacaklara bir yol haritası sunuyor, yapılacakları adım adım tarif ediyordu.⁷⁹

Buna göre hürriyet iddiasında bulunanların dilekçeleri İstanbul’da mahkemelerin “hukuka dair ilamlarının icrasıyla” ilgilenmek üzere kısa bir süre önce oluşturulmuş ve halihazırda zaten sürecin bir parçası olan İcra Cemiyeti’ne⁸⁰ havale edilecek, orada toplanacaktı. Cemiyet ve Muhacirin Komisyonu Çerkes beylerinden bir iki kişinin marifetiyle iddia sahibine şahitlerini soracak, bu şahitler tetkik edilip kayıt altına alınacaktı. Ardından vakit kaybedilmeden şahitler çağırılarak Çerkes beyleri aracılığıyla etraflıca “istintak” edilecekti. Doğru söyledikleri ve dilekçe sahibinin iddialarını onayladıkları anlaşılırsa, iddia sahibi ve şahitler yanlarına bir hademe verilerek mahkemeye yollanacaktı. Mahkemede hürriyetlerini ispat edenler varsa akrabalarına teslim edilecek yoksa zaptiye vasıtasıyla kabilelerinin/akrabalarının yanına gönderilecekti. Hürriyetlerini ispat edemeyenler sahiplerine teslim edilecek, mümkün olmazsa satılacaklardı. İddia sahipleri ile onlar üzerinde hak iddia edenler dilekçenin verildiği tarihten mahkemenin sonuçlanacağı tarihe kadar “bir mahalde” yani aynı yerde bulunmayacaktı. Hürriyet iddiasında bulunup sahipleri tarafından kendilerine kalacak yer gösterilmeyenler zaptiye marifetiyle uygun bir yere yerleştirilecek ve ihtiyaçları karşılanacaktı. Mahkeme masrafları

78 Birkaç örnek için bkz. İMŞSA, RŞS 556, 12b/2 (3 Receb 1282/22 Kasım 1865); 558, 17b/3 (19 Safer 1283/3 Temmuz 1866); 559, 48a/1 (23 Şevval 1283/28 Şubat 1867); 562, 57b/1 (27 Zilhicce 1284/20 Nisan 1868).

79 Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 482/53 (18 Ramazan 1290/9 Kasım 1873).

80 İcra Cemiyeti’nin hürriyet davalarındaki rolünün talimatnamenin öncesine dayandığını bir not olarak belirtmek yerinde olacaktır. Bkz. Akyıldız, “Herkesin Bildiği Sır,” s. 199. Ayrıca BOA, Zabtiye (ZB), 4/41 (18 Zilkade 1288/29 Ocak 1872 ve muhtelif tarihler). Cemiyet 1870’te oluşturulmuştur. Bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010), s. 25-26.

hürriyetini kanıtlayanların varlıklıysa akrabaları, değilse devlet tarafından ödenecekti.⁸¹ Hürriyetlerini kanıtlayamayanların ise masrafları sahiplerinden, satılmaları durumunda satış bedellerinden tahsil edilecekti.

Talimatta kendine yer bulan mahkeme masrafları, hürriyet iddiasında bulunanların nerede kalacağı ve dava sonuçlandıktan sonra ne olacağı gibi meseleler öteden beri konuşuluyor, tartışılıyordu.⁸² Bu bakımdan talimatta bilinmeyen bir şey yoktu. Bu meseleler ilerleyen tarihlerde de gündemdeki yerlerini korumaya devam edecektir. Burada önemli olan mahkemenin hareket alanının kısıtlanmasına dönük girişimlerdi. Şahitlerin mahkemeye gönderilmeden önce araştırılmasının gerekli olduğu, bunun isabetli kararlar vermeye yardımcı olacağı kesindi. Hem Muhacirin İdaresi'nden Şura-yı Devlet'e sunulan takrirden hem de mahkeme kararlarından bunun daha önceden ciddiye alınarak yapıldığı iyi bilinmektedir. Elbette tezkienin geliştirilen belli kriterler, kontrolü sağlayabilecek ve sorguyu derinleştirebilecek bir kurum üzerinden yürütülecek olmasının sağlayacağı katkı önemliydi. Ne var ki şahitlerin söylediklerinin doğruluğuna ya da yanlışlığına da karar verilecek olması İcra Cemiyeti'nin ve Muhacirin Komisyonu'nun kendilerini bir anlamda mahkemenin yerine koyması anlamına geliyordu. 1873'ten önce ve sonra mahkemeye şahitlerle gelenler genellikle hürriyetlerini elde ederek ayrılıyordu. Ancak talimatta, her ne kadar mahkemede hürriyetlerini ispat edemeyenlere ne olacağından bahsedilse de şahitlerin söylediklerinin hürriyet davasında bulunanın "sıdk-ı muddeasına delâlet eylediği halde" mahkemeye sevk edileceklerinin ifade edilmesi sembolik olarak önemliydi; mahkemenin karar verilen bir yer olmaktan çok bir tür onay makamı olarak görüldüğüne/görülmeğe istendiğine işaret ediyordu. Bununla birlikte talimatın var olan süreçleri köklü olarak dönüştürdüğüne ya da birkaç yıl sonra, 1879'da, lağvedilecek İcra Cemiyeti'nin,⁸³ talimatın uygulanmaya başlandığı ilk dönemler dışarıda tutulacak olursa, hürriyet davalarında aktif bir rol üstlendiğine dair güçlü emareler yoktur.

Hürriyeti Aramaya Karar Vermek, Mahkemeye Başvurmak

1860'lardaki ve 1870'lerdeki hareketli piyasa hürriyetlerini aramak üzere mahkemeye ulaşan köle ya da köleleştirilmiş Çerkeslerin sahiplerinin elinde

81 Hürriyetini kazananlara verilecek hüccetten ücret alınmamasına ilişkin emirlerden biri mahkemenin defterlerine kaydedilmiştir. Bkz. İMŞSA, RŞS 565, 4a/1 (11 Cemaziyevvel 1285/30 Ağustos 1868).

82 BOA, A.MKT.MHM, 419/73 (2 Cemaziyevvel 1285/21 Ağustos 1868).

83 Demirel, *Adliye Nezareti*, s. 141.

bulunma sürelerini kısaltıyordu. Bu süre ortalama on beş aydan ibaretti. Başvuruda bulunanların büyük bir kısmı en az iki defa satılmıştı. Kendileri üzerinde hak iddia edenler arasında esirci ya da köle tüccarı olanların oranı sadece %14’tü (Şekil 2). Orta ve Doğu Karadenizli esirciler ve ortakları Çerkes köle ticaretinde doğal olarak aktif bir role sahipti. Özellikle Trabzonlu olarak kayıtlara geçen esircilerin hem İstanbul’da hem de Orta ve Doğu Karadeniz’de güçlü bağlantıları ve ortakları vardı.⁸⁴ Başkent ile bölge arasında mekik dokuyan bu kişiler iyi tanınıyor ve köle ticaretinden büyük kazançlar elde ediyordu. Bunun yanında Çerkes köle tüccarları da piyasada söz sahibi olup taşırayı kapsayan geniş bir ağ içinde yerli esircilerle iş birliği yapıyordu.⁸⁵ Tüccarlar tarafından kısa bir zaman içinde elden çıkarılmaları kölelerin hürriyet arayışına girmelerine ya da arayışın davaya dönüşmesine engel oluyordu. Davaları mahkemeye yansıyanların %86’sının üzerinde hak iddia edenler, Çerkesler dışarıda tutulacak olursa, devlet memurlarının çoğunluğunu oluşturduğu toplumun üst katmanlarına mensup kişiler ya da ailelerdi. Bunların arasında Hayriye tüccarları,⁸⁶ paşalar,⁸⁷ saraya yakın kişiler⁸⁸ ve müderrisler vardı.⁸⁹ Ancak göçten ve arz fazlalığından kaynaklanan sebeplerle 1860’larda fiyatların nispeten gerilemiş olmasına bağlı olarak daha önceleri böyle bir imkânâ sahip olamayan toplumsal kesimler de Çerkes kölelerin müşterisi olabiliyordu.⁹⁰ Sahipleri Çerkes olanlarsa ya köle statüsüne sahipti ya da göç sırasında ve sonrasında yaşanan karışmada köleleştirilmişti.

Hürriyeti kazanmak mahkemeye başvuranların kendilerini iyi ifade etmelerine bağlıydı; hür anne babadan doğduklarına şahitlik edecek tanıklar sunmalarının

84 Birkaç kayıt için bkz. İMŞSA, RŞS 556, 8b/3 (4 Safer 1282/29 Haziran 1865); 556, 15a/1 (29 Receb 1282/18 Aralık 1865); 556, 33b/4 (18 Zilkade 1282/4 Nisan 1866). Ayrıca bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, “Slave Traders (*Esirciler*) in the Ottoman Empire,” *Slaves and Slave Agency in the Ottoman Empire*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen (Göttingen: Bonn University Press, 2020), s. 340-347.

85 İMŞSA, RŞS 558, 42b/3 (25 Şaban 1283/2 Ocak 1867).

86 İMŞSA, RŞS 559, 16a/1 (20 Cemaziyelevvel 1283/30 Eylül 1866).

87 İMŞSA, RŞS 561, 15b/2 (27 Zilhicce 1283/2 Mayıs 1867).

88 İMŞSA, RŞS 597, 5/6 (27 Şevval 1295/24 Ekim 1878).

89 İMŞSA, RŞS 562, 19b/3 (2 Cemaziyelevvel 1284/1 Eylül 1867).

90 19. yüzyıl boyunca renk ve kökenlerine bağlı olarak köle fiyatlarının değişimi için bkz. Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Emegi: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), s. 260-276; İrfan Kokdaş ve Yahya Araz, “The Changing Nature of the Domestic Service Sector in the 19th-Century Istanbul: Female Slaves and Wage Earning Girls,” *Archiv Orientalní*, 90 (2022), s. 61-91.

yanında nasıl köleleştirildiklerini de anlatmaları bekleniyordu. Mahkemede hazır olanlar ayrıntılı bir hikâye dinliyordu. Ancak davanın kayıtlara geçirilmesi sırasında gerekli olmadığı düşünülen ayrıntılar atılıyor ya da kısaca özetleniyordu. İfade-lerin yazıya geçirilmesi sırasında genellikle kişilerin hür anne babadan doğdukları yönündeki iddialarının kayda geçirilmesiyle yetinildiğinden bu kayıtlardan yola çıkılarak başvuru sahiplerinin nasıl köleleştirildiklerini anlamak epey zorlaşmaktadır. Bununla birlikte aile ve akrabaları tarafından satıldıklarını belirtmeleri davanın sonuçları üzerinde belirleyiciydi. Buna dair ayrıntıların kayıtlara girmesine büyük bir özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere kişilerin akrabaları tarafından satılmaları Çerkesler arasında göçle birlikte artan eski bir gelenektir. Mesela Kok adındaki bir kadın kocasının ölümünden sonra kayınbiraderi tarafından satılacak, bir yıldan kısa bir süre içinde iki kere el değiştirecektir.⁹¹ Kok'un muhtemelen çocuğu yoktu, kayınbiraderi onu satarak bir taşla iki kuş vurmak istemişti; hem onu beslemekten kurtulmuş hem de biraz kazanç elde etmişti. Bunun yanında bazı ailelerin, yaşadıkları sıkıntı ve yoksunlukların da etkisiyle daha iyi bir yaşama kavuşacakları arzu ve düşüncesiyle çocuklarını sattıkları iyi bilinmektedir. Böyle durumlarda hür ile köle olmak arasındaki sınırlar kaybolabiliyordu.⁹² Diğer taraftan Anadolu'ya yerleşmiş Çerkes ailelerin bakılmak, büyütülmek ve zamanı geldiğinde evlendirilmek üzere İstanbul'daki varlıklı kesimlere teslim ettikleri hür çocukları köle muamelesi görebiliyor, köleleştirilebiliyordu.⁹³

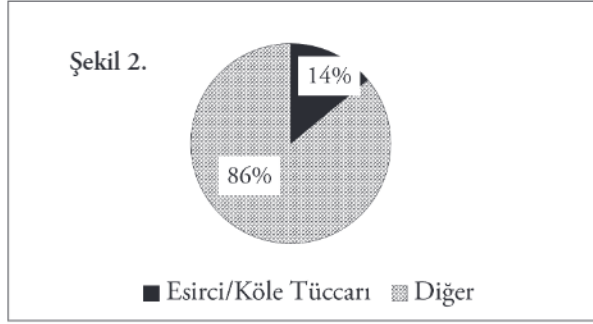
Zaman geçtikçe kölelerin ya da köleleştirilmiş olanların bir taraftan yalnızlıkları diğer taraftan sahiplerine olan bağımlılıkları artıyordu. Vakti geldiğinde azat edilecekleri ve evlendirilecekleri yönündeki sözlerin bir türlü tutulmaması, şiddet görmeleri ya da satılma ihtimallerinin ortaya çıkması gibi sebepler harekete geçmelerini sağlıyordu.⁹⁴ Mahkemeyi sorunlarını ve memnuniyetsizliklerini dile getirmek için bir araç olarak kullanıyorlardı. Bunlar çoğunlukla köle statüsüne sahipti ve kendilerinin de bildiği üzere hürriyetlerini kazanmaları mümkün görünmüyordu. Mahkemeler başvuruda bulunanların genellikle köle olduğunu bir kere daha teyit ediyor, sahiplerine itaat etmeleri konusunda kendilerini uyarıyordu.

91 İMŞSA, RŞS 556, 15a/1 (29 Receb 1282/13 Aralık 1865). Ayrıca İMŞSA, RŞS 547, 3b/3 (22 Şaban 1279/12 Şubat 1863); 549, 10b/4 (28 Safer 1281/2 Ağustos 1864).

92 İMŞSA, RŞS 555, 6a/1 (12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865).

93 İMŞSA, RŞS 566, 36a/1 (24 Zilkade 1282/10 Nisan 1866).

94 Bkz. BOA, ŞD, 2464/9 (10 Rebiülevvel 1300/19 Ocak 1883); Yahya Araz, "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul'unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler," *Kebikeç*, 37 (2014), s. 233-260.

Bunun farkında olmalarına karşın mahkemeye yönelmelerinin devletin şefkat ve merhametini kazanma isteğinden, sahiplerine karşı belli bir dokunulmazlık elde etme arzusuna kadar farklı sebepleri vardı. 1868’de mahkemeye başvuran ancak hür olduğunu kanıtlayamayan Han adındaki bir cariye, padişahın ihsanıyla sahibinden satın alınacak ve “hâl-i ızdırâbdan tahlis” edilerek hürriyetine kavuşturulacaktır.⁹⁵

Köleleştirilmelerinden ya da satılmalarından kısa bir süre sonra daha uygun bir anlatımla yakaladıkları ilk fırsatta devletin kapısına dayananlar hürriyetlerini kazanmaya ya da hür olmaya büyük bir heves duyuyorlardı. Yalnız tam bu noktada ilginç bir detaya değinmeden geçmemekte fayda bulunmaktadır. Sahipleriyle birlikte Osmanlı topraklarına göç eden köle statüsüne sahip Çerkesler muhakeme yoluyla hürriyetlerini elde etmelerinin mümkün olmadığını kısa zamanda öğrenecektir. Bunun yerine zaten hür oldukları söylemine sarılıp devletin mahkemeler dışında kalan kurumlarının dikkatini çekmeye çalışıyor, farklı stratejilere yöneliyorlardı. Bu çerçevede Köstence Sancağına iskân edilmiş Çerkes beyi Kopzek Zavir’in hürriyet arayışı içinde olan kölelerinin kendilerini ifade etme biçimi daha sonraları benzerleriyle sık sık karşılaşılacağından oldukça aydınlatıcıdır.⁹⁶ Kopzek Zavir Bey’in köleleri, sahiplerinin kendilerini “nâ-hak” yere alıkoymuşunu iddia ediyor, zaten diğer “ahrâr-ı nâs” gibi hür olduklarından hürriyetlerini kanıtlamak için ayrıca mahkemeye gitmelerinin gerekli olmadığını düşünüyorlardı. 1863’te yaşanan bu olayda göçle birlikte kölelik bağlarının çözüldüğüne inanıyor, bu nedenle mahkemeye gitmeye bir türlü yanaşmıyorlardı. Gitmeyi kabul ettikleri takdirde oradan kendilerini memnun edecek bir sonuç çıkmayacağını iyi biliyorlardı. Mesela 26 Mayıs 1867’de sahiplerine itaat etmedikleri için yolu mahkemeye düşen Havva ve

95 İMŞSA, RŞS 562, 49b/3 (29 Şevval 1284/23 Şubat 1868).

96 BOA, MVL, 964/64 (15 Zilhicce 1279/3 Haziran 1863). Kölelerin kendilerini ifade etme biçim ve stratejileri üzerine bkz. Karamursel, “Transplanted Slavery,” s. 690-714.

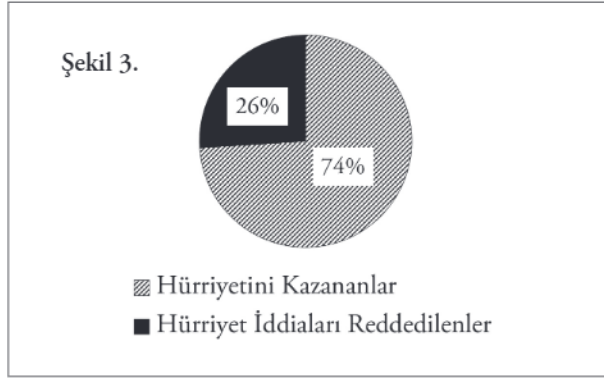
ailesine (ikisi kız, ikisi erkek dört çocuğuna ve iki küçük torununa) sahiplerine itaat etmeleri tembih edilecektir. Köle olduklarının farkında olan bu geniş ailenin tek isteği Tekirdağ Mandıra köyüne yerleştirilmiş akrabalarının (kabilelerinin) yanına gitmekti.⁹⁷ Sonuç olarak mahkeme İslam Hukuku'na göre köle statüsüne sahip olanların gidecekleri, hürriyet iddiasında bulunacakları ve günün sonunda hür olduklarını gösteren bir hüccetle ayrılacakları bir yer değildi. Aslında başvurdukları diğer kurumlar da onları mahkemeye yönlendirirken kölelik bağlarını vurguluyordu. Aradaki farkı mahkemenin benimsediği, kesinlik ifade eden, katı hukuki dilin aksine daha yumuşak ve “şefkatli” bir üslubun benimsenmesi oluştuyordu.

Hür anne babadan doğan ancak köleleştirilen herkesin hürriyet arayışında olduğunu/olabildiğini düşünmek yanıltıcıdır. Böyle bir arayışa girmek çoğu zaman farklı etkenlerin bir araya gelmesiyle mümkündü. Burada iki husus ön plana çıkıyor, önem kazanıyordu; birincisi iddiaların devlet kurumlarına ve nihai olarak mahkemeye taşınmasına yardımcı olacak bir destek, ikincisi sözüne güvenilen, ilgili mercilerin onayından geçmiş iki şahidin varlığı. Birbiriyle ilintili olan bu iki husus, her şeyin yolunda gitmesi halinde, başvuranlara sahibi olduklarını iddia ettikleri hürriyetin yolunu rahatça açabiliyordu. Yetişkinlerin söz konusu olduğu davalarda hürriyet iddiasında bulunanların kim ya da kimlerden yardım aldığını öğrenmek çoğu zaman kolay değildir. Köleleştirilen birçok kişi kimsenin yardımını almadan mahkemeye ulaşmaya çalışıyor olmalıydı. Bazı ipuçları başvuru sürecine katkı sağlayanların izini sürmeyi mümkün kılmaktadır. Muhacirlerle ilgilenen komisyonlar özellikle kimsesiz köle ya da köleleştirilmiş Çerkeslerin hürriyet iddialarının mahkemeye taşınmasında aktif bir rol oynuyordu. Kendilerini mahkemede temsil edemeyen çocuklara vasi ve vekil atıyor, tercümanlık hizmeti veriyor, şahitlerin bulunmasına katkı sağlıyor ve mahkeme sürecini takip ediyordu. Kimsesiz görünenlerin hür olduklarına tanıklık edecek iki şahidi bir araya getirmek büyük bir sorundu ve ancak nereden geldiklerini, hangi kabileye mensup olduklarını bilmekle mümkündü. Öyle olsa dahi bunun sağlanması başkalarının desteğini gerektirebiliyordu.

Çerkeslerin köleleştirilmesinde aile ve akrabalarının rolleri iyi bilinmekle birlikte hürriyet arayışına yaptıkları katkılar gölgede kalmış; köleler ya da köleleştirilmiş kişiler verdikleri mücadelede yalnız olarak tasvir edilmiştir.⁹⁸ Oysa

97 İMŞSA, RŞS 564, 2b/3 (22 Muharrem 1284/26 Mayıs 1867).

98 Ceyda Karamursel, “The Uncertainties of Freedom: The Second Constitutional Era and the End of Slavery in the Late Ottoman Empire,” *Journal of Women's History*, 28/3 (2016), s. 139.

mahkeme kayıtları özellikle köleleştirilmelerinden kısa bir süre sonra hürriyet arayışına girenlerin, eğer onlar tarafından satılmamışlarsa ve kimsesiz değillerse, aile ve akrabalarının yoğun desteğini aldıklarını ortaya koymaktadır. Elbette böyle bir desteğin verilebilmesi imkânlarla ve köleleştirilenlerin takip edilebilmesine bağlıydı. Aile fertlerinin ve akrabalarının peşine düşenler, onların yardımına koşanlar genellikle göçün sancılarını nispeten atlatmış, ölüm kalım mücadelesini geride bırakmış iş gücü sahibi kişilerdi. Mesela Süleyman oğlu İsmail 1866'da yeğeni 7 yaşındaki Hurşid'in hürriyet davasını mahkemeye taşıdığında Asakir-i Şahane Sana-yı Alayı'na mensuptu. Veli ve vasi olarak hızlı hareket etmiş, İstanbul'un dışına çıkarılmadan yeğeninin hürriyetini kazanmasını sağlamıştı. Yeğeni üzerinde hak iddia eden Mekke ahalisinden Seyyid Hacı Mehmed Efendi'ydi. Hurşid'i 21 Şubat 1866'da Çerkes Hüseyin'den satın aldığı ifade etmesiyle 5 Nisan 1866'da hürriyetini elde etmesi arasında geçen zaman çok kısaydı.⁹⁹ Benzer bir şekilde Çerkes Mehmed, köleleştirilen 11 yaşındaki kız kardeşinin yardımına koştuğunda bir yıl önce göç edip askerlik mesleğine intisap ettiğini gururla anlatacaktır.¹⁰⁰ 1865 tarihli başka bir davada Zübeyde ve 10 yaşındaki kız kardeşinin hürriyetlerini elde etmelerine yardımcı olan “Saraylı”¹⁰¹ olarak nitelendirilen halaları Fatma Aramdil Hanım'dı. 22 Kasım 1865'te Meşihat'ta akdedilen mahkemeye bizzat iştirak etmiş, yeğenlerinin yanında olduğunu göstermişti.¹⁰² Azat edilmiş bir cariyeye olarak Fat-

99 İMŞSA, RŞS 556, 35b/3 (19 Zilkade 1282/5 Nisan 1866).

100 İMŞSA, RŞS 554, 29b/1 (20 Zilhicce 1281/16 Mayıs 1865).

101 “Saraylı” olarak nitelendirilen azatlı cariyeler için bkz. Betül İpşirli Argit, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri*, 18. Yüzyıl (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017).

102 İMŞSA, RŞS 556, 12b/2 (3 Receb 1282/22 Kasım 1865). Ayrıca İMŞSA, RŞS 551, 35a/1 (21 Safer 1281/26 Temmuz 1864).

ma Aramdil, büyük bir ihtimalle, Çerkes göçünden önce Osmanlı topraklarına getirilmiş ve saraya girmişti.

Köleleştirilenlerle onların hürriyetlerini kazanmalarına yardımcı olan akrabaların nasıl buluştukları, birbirlerini nasıl buldukları hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Dava sürecine kadar geçen kısa bir zamanda birkaç defa satılmış olmaları ve kendilerini satın alanlarla birlikte geniş bir coğrafyada yer değiştirmeleri gibi faktörler akrabalarıyla ilişki kurmalarını zorlaştırıyor olmalıydı. Ancak imparatorluğun farklı yerlerine dağılmış Çerkes toplulukların oluşturduğu geniş ağların sağladığı imkânlar da göz ardı edilmemelidir. Göçün ürettiği kaotik ortama rağmen kişilerin aile ve kabile bağları üzerinden tanımlandığı bir toplumsal yapıda iz sürmek nispeten kolaydı. Burada muhacirlerle ilgilenen kurum ve komisyonların olumlu etkisi gözden kaçırılmamalıdır. Köleleştirilenler hürriyetlerini ararken devletin yardımına başvuruyordu. Tarif ettikleri, ulaşılmasını ya da haber verilmesini istedikleri akraba ve tanıdıklarına, başvurdukları kurumlar vasıtasıyla erişebiliyorlardı. Çağrıya cevap verenler, buna imkân bulanlar onların yardımına koşuyor ve hürriyetlerini kazanmalarına yardımcı oluyordu.

Mahkemeye ulaşan her yüz davadan yetmiş dördü hürriyetle sonuçlanıyordu (Şekil 3).¹⁰³ Davaların reddedilmesinin ya da hürriyetle sonuçlanmamasının sebebi genellikle şahitlerin güvenilir olup olmaması değildi. Şahitlerin tanıklığının kabul edilmemesi istisnai bir pratikti. Mahkemeden boynu bükük ayrılanlar çoğunlukla şahit sunamayanlardı. Şahitleri olmayanların iddialarını neden mahkemeye taşıdıkları/taşımak istedikleri sorusunun cevabı basittir. Her şeyden önce seslerini duyurmak, içinde bulundukları durumu anlatmak istiyorlardı. Süreç devam ederken hürriyetlerini kazanmalarına yardımcı olacak şahitleri bulabileceklerini de düşünüyor olmalıydılar. Hürriyet davalarının herkesin bildiği, ilgisini yoğunlaştırdığı kurumlar üzerinden yürümesi ve aynı mahkemede görülüyor olması daha hızlı bir şekilde dikkat çekmelerine ve kendilerine yardımcı olabilecek kişilere ulaşmalarına imkân sağlıyordu. 1860'lar ve 1870'lerde Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi'nde aynı gün içinde birden fazla hürriyet davasının görülmesi olağan bir gelişmeydi. Mahkeme geniş ağların, tanıdıkların ve aracılardan devreye girmesini sağlayabilecek bir araçtı. Daha önce ifade edildiği gibi talep edilmesi halinde şahitlerin getirilmesi için mahkemenin belli bir zaman tanınması da işlerini kolaylaştırıyor, umutlarını artırıyordu. Davanın görülüp hürriyet iddialarının reddedilmesinin

103 Daha erken dönemlerle bir karşılaştırma için bkz. White, "Slavery, Manumission, and Freedom Suits," s. 287.

ardından sürecin yeniden başlamasını sağlayan gelişme “şahide zafer bulmak” şeklinde anlatılıyordu. Mesela Ahmed, sahibi olduğunu iddia eden Mekke ahalisinden Seyyid Mehmed’e karşı açtığı, 3 Temmuz 1866’da görülen, hürriyet davasının ilkinin şahitleri olmadığı gerekçesiyle kaybedecektir. Ancak bir buçuk ay sonra bu defa şahitleriyle beraber tekrar mahkemeye geldiğinde hürriyetini kazanmış olarak ayrılacaktır. Onun hür olduğuna tanıklık edenler çoğu davada olduğu gibi başta askeriye olmak üzere devlet kurumlarına intisap etmiş Çerkeslerdi.¹⁰⁴ Elbette herkes Ahmed kadar şanslı sayılmazdı. Verilen “müddet-i mehl” içinde şahit sunamayanlardan, kanıtları olmadan bir daha davaya kalkışmamaları ve kendileri üzerinde hak iddia edenlere itaat etmeleri isteniyordu.¹⁰⁵

Hür anne babadan doğduklarına tanıklık edecek iki şahidin gerekliliği kimsesizleri ve yardım alamayanları dezavantajlı kılıyordu. Bu hususta çocuklar başı çekiyordu. Her yüz yetişkin kadından yetmiş sekizi ve yüz yetişkin erkekten sekseni mahkemeden hürriyetlerini kazanmış ya da yeniden elde etmiş olarak ayrılıyorlardı. Oysa hürriyetlerini elde eden çocukların oranları çok daha düşüktü. Mahkemeye gelen erkek çocukların %62’si ve kız çocuklarının ise sadece %46’sı hürriyetlerini kazanıyordu (Şekil 4). Mahkeme, hürriyet iddialarıyla ilgili davalarda çocukların kendilerini ifade etmelerine imkân veriyordu. Bu, başlı başına önemli bir husustu. Çünkü kadı mahkemelerinde çocukların tanıklığına cinsel istismar gibi durumlarda istisnai olarak başvuruluyordu.¹⁰⁶ Öyle anlaşıyor ki mahkeme hürriyet davalarını da bu kategoride değerlendirecek ve lehlerine sonuçlar üretebileceği varsayımından yola çıkarak çocukların tanıklığına başvurulmasını uygun görecektir. Buna dayanarak çocukların söyledikleri mahkeme tutanaklarına geçiriliyordu. Ancak dava sonuçları çocukların ya da onlar adına hareket edenlerin kendilerini anlatmak ve yardım almak konusunda yeterince başarılı olamadıklarını göstermektedir. Özellikle devletin çocuklar adına hareket ettiği durumlarda onların, köleleştirildikleri düşünülse dahi, akrabalarına ulaşılmasında ve şahit bulunmasında zorluklar yaşanabiliyordu. Bunun tek sebebi bu tür davalara büyük bir içtenlik ve tutkuyla yaklaşan Meclis-i Valâ üyesi Osman Paşa gibi bürokratların ve kurumların yokluğu değildi. Çocukların bir kısmı göç yollarında aile ve akrabalarını kaybetmişti yani kimsesizdi. Dahası küçük yaşlarda olanları geçmişlerine dair çok az şey hatırlayabiliyordu.

104 İMŞSA, RŞS 558, 13a/1 (19 Safer 1283/3 Temmuz 1866); 558, 31b/3 (7 Rebiülahir 1283/19 Ağustos 1866).

105 İMŞSA, RŞS 558, 40a/1 (16 Receb 1283/24 Kasım 1866).

106 Bkz. Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s. 96-97.

İfade edilen hususlar Çerkes çocukların mahkemeye erişimini de kısıtlamaktaydı. Çocuklar hürriyet arayışıyla mahkemeye gelenlerin yalnızca %15'ini oluştuyordu. Zaman zaman kaçıp devlet kapısına dayanan 10-15 yaşları arasındaki erkeklerin¹⁰⁷ varlığına karşın çocukların dışarıdan bir müdahale ya da yardım olmadan kendileri üzerinde hak iddia edenlerin oluşturdukları engelleri aşmaları kolay değildi. Bununla birlikte göçün yarattığı kaotik ortamın da sunduğu fırsatlar sonucunda köleleştirilen Çerkes çocukların oranlarında yaşanan artışa karşın 1860'larda ve 1870'lerde bir kısmı çocuk olarak kabul edilen özellikle onlu yaşlardaki kızların azat işlemleriyle ilgili bilgiler İstanbul'daki mahkemelerin kayıtlarına daha fazla girmeye başlayacaktır. Siyah köle ticaretine yönelik yasaklar ve Çerkesler arasında hürriyet iddialarında yaşanan artış köle sahiplerinin bir kısmını etkilemiş ve kölelerine ne olacağı konusunda endişeye sevk etmiş olmalıdır. Bu nedenle onlu yaşlardaki cariyelerin azat edilmesi genellikle hesabı iyi yapılmış stratejik kararlardı. Böyle bir kararın verilmesinde etkili olan en önemli kıstas cariyenin azat edildikten sonra elde tutulup tutulamayacağıydı. Cariyelerini elde tutacaklarına kanaat getirenler onları azat etmekte beis görmüyordu. Bir cariyeyi, azat ettikten sonra, elde tutmanın farklı yolları vardı. Birincisi azat edilen cariyeye ile hemen evlenmekti.¹⁰⁸ İkincisi onların eviçi hizmetlerde istihdamını devam ettirecek tedbirlerin alınmasıydı. Azat edilen çocuk ya da genç cariyeler evlenince/evlendirilinceye kadar

107 İMŞSA, RŞS 597, 3/4 (24 Şevval 1295/21 Ekim 1878).

108 İMŞSA, Mahmudpaşa Şer'iyye Sicilleri (MŞS) 138, 3b/4-5 (23 Zilkade 1289/22 Ocak 1873); 138, 4b/5-6 (22 Zilhicce 1289/20 Şubat 1873); İMŞSA, DŞS 549, 7b/3 (7 Şaban 1280/17 Ocak 1864); 570, 13a/1 (21 Cemaziyelevvel 1286/29 Ağustos 1869).

düşük ücretlerle istihdam ediliyordu.¹⁰⁹ Bu şekilde sahipleri hürriyet davalarının yükünden ve bunun yaratabileceği kayıplardan kurtulmuş hatta olan biteni avantajla dönüştürmüş oluyordu. 1860’ların ikinci yarısında Mustafa Efendi adında İstanbullu bir tüccar, cariyesinin hür olduğuna ilişkin ikrarını kabul ettikten sonra onunla evlenecek ardından kendisini satın aldığı kişiden bedelini talep edecektir.¹¹⁰ Onu azat etmemişti ancak hür olduğunu herhangi bir direnç göstermeden kabul ederek çok kârlı çıkmıştı.

Sonuç

Osmanlılar, Kafkaslardan yaşanan kitlesel göçlerin ve Çerkes köleliğinin ürettiği sorunlarla uğraşırken İngilizlerin de baskı, teşvik ve yönlendirmesiyle siyah köle ticareti üzerindeki yasakları genişletiyordu. 1846’nın son günlerinde İstanbul Esir Pazarı kapatıldıktan sonra 1847’de Basra Körfezi’nde ve 1857’de daha genel olarak Osmanlı coğrafyasında siyah köle ticaretini yasaklayan fermanlar çıkarılacaktır. İlerleyen tarihlerde siyah köle ticaretinin geriletilmesine ve nihai olarak ortadan kaldırılmasına yönelik çabalar artarak devam edecektir. Buna karşın, sorunlarına yakından şahit olmakla birlikte, Çerkes köle ticaretini engellemek konusunda bu kadar arzulu görünmüyorlardı. Konuyu bir iç mesele olarak görüyor, sürekli bir şekilde İslam Hukuku’nun sınırları içinde tutmaya çalışıyor ve dış müdahalelerden kaçınıyorlardı. Çerkes köleliği konusunda “hareket özgürlüklerini” korumakta ısrarcı olmalarının güçlü nedenleri vardı. Renk ve kökenlerine bağlı olarak köleler arasında bir hiyerarşi üreten Osmanlılar, Erdem’in ifade ettiği gibi “kendilerini Çerkes kölelerinden yoksun bırakmaya hazır değillerdi.”¹¹¹ Köleliğe ilişkin sosyo-kültürel algıları konuyla ilgili tepki ve eylemlerini şekillendiriyordu.¹¹² Çerkeslerin dahil olduğu beyazlar hiyerarşinin tepesinde, Afrika kökenliler en altında yer alıyordu.¹¹³ Alınan tüm tedbirlere karşın hür Çerkeslerin alım satımının

109 İMŞSA, DŞS 115, 31a/2 (17 Rebiülevvel 1266/31 Ocak 1850); 122, 36a/1 (27 Rebiülevvel 1266/10 Şubat 1850).

110 İMŞSA, RŞS 561, 9b/4 (6 Zilhicce 1283/11 Nisan 1867).

111 Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, s. 137, 145.

112 Hülya Canbakal ve Alpay Filiztekin, “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa, 1460-1880,” *International Labor and Working-Class History*, 97 (2020), s. 57-80.

113 Judith E. Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 164-172; Zilfi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)*, s. 159-166. Ayrıca *Neticetü’l-Fetâvâ*, der. Es-Seyyid Ahmed Efendi ve Es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014) s. 189; 878 numaralı fetva.

engellenmesinde istenen başarının elde edilememesinin, bürokratların yakından bildiği üzere, bu algılarla yakın bir ilgisi vardı. Çerkes kölelere yönelik talebin yoğunluğu arzın genişliğiyle birleşerek böyle bir ticareti cazip kılıyor; mevcut kargaşa hür insanların köleleştirilmesini kolaylaştırıyordu. Çerkes kölelerin nispeten bol ve rahat ulaşılabilir olduğu bir dönemde, 1863 ilkbaharında, Pertevniyal Vâlide Sultan kethüdasına, “güzel” Çerkes kızlarını kastederek, “biz bir şey bulamıyoruz” diye dert yakınacaktır. Ona göre “güzel” Çerkes kızları, onları taşıyan gemiler İstanbul’a ulaşmadan Boğaz’da durdurularak satın alınıyordu. Vâlide Sultan, kethüdasından Trabzon valisinin kimseye göstermeden kendisi için cariye ayırıp ayıramayacağını sorulmasını isteyecektir.¹¹⁴

Osmanlıların Çerkes köleliğine ilişkin tavır ve politikaları sosyo-kültürel tercihleri yansıtacak ve kölelere talep gösteren toplumsal kesimlerin çıkar ve beklentilerini kollayacak şekilde gelişecektir. Konuya harcanan mesai ve yapılan girişimlerin ana hedefi köle ticaretini yasaklamak değil kontrol altında tutmaktır. Bu ticaretin yüzyıllardır biriktire geldikleri alışkanlıklar üzerinden sorunsuz bir şekilde devam etmesini arzu ediyorlardı. Bunun bir yansıması olarak buldukları her fırsatta yaşlıların satılmasına ve çoluk çocuk sahibi ailelerin dağılmasına tepki göstereceklerdir. Kısa dönemli tedbirlere yönelmelerine karşın uzun vadede Çerkes köle ticaretine hâlel getirecek önlemler almaktan geri duruyorlardı. Bununla birlikte temel olarak İslam Hukuku’nun konuyla ilgili hükümlerini kullanarak hür Çerkeslerin alım satımının yapılmasına taviz vermeden karşı durmaya kararlıydılar. Hür olduklarını iddia eden Çerkes kölelerin hürriyetlerini kanıtlamalarına imkân tanıyan kanalların düzenlenmeye, açık tutulmaya ve kontrol edilmeye çalışılması devletin konuyla çok yakından ilgilendiğinin göstergesiydi. Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’nin yetkili bir kurum olarak ön plana çıkarılması hürriyet iddialarına ilişkin süreçleri kontrol altında tutmaya ve suiistimalleri önlemeye dönük güçlü isteklerini yansıtıyordu.

Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi, karar verme yetkisine sahip bir kurum olarak, Çerkes göçü ve köleliği etrafındaki tartışma ve hareketliliğin yoğun olduğu 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (ve sonraki) dönemlerde gerçekleşen hürriyet arayışlarında hayati bir yer üstlenecektir. İmparatorlukta Çerkes köleliğini tartışan, buna karşı çıkan ya da taraftar olan bürokratlar dahil herkes nihai olarak bireysel ya da toplu başvurularda mahkemenin vereceği kararlara razı olmak ve uymak zorundaydı. Mahkemenin kararlarını Meclis-i Vâlâ üyesi Osman Paşa örneğinde olduğu

114 İBBAK, PVS.EVR, 2806.

gibi beğenmeyenler ve eleştirenler vardı ancak bu kararlara müdahale edilemiyordu. 1860’lar ve 1870’lerde yapılan çeşitli düzenlemeler teorik olarak, dolaylı da olsa, mahkemenin sınırlarını daraltıyordu. Ne var ki tüm bu düzenlemelerin mahkemenin otoritesine halel getirdiğini ifade etmek güçtür.

İmparatorluğun Çerkes köleliğine ilişkin politikalarının en önemli enstrümanlardan biri olan mahkemenin karar verme pratikleri İslam Hukuku’nun hürriyet arayışı içindeki Çerkeslerin lehine yorumladığını ve kullanıldığını gösteren çok sayıda işaret barındırmaktadır. Mahkemenin kapısını çalanların büyük bir kısmı, neredeyse dörtte üçü, hürriyetlerine kavuşuyordu. Başvuranlar paşalar ve müderrisler gibi sivil ve askeri bürokrasinin tepesindeki isimlere karşı açtıkları hürriyet davalarını kazanabiliyordu. Bununla birlikte mahkemeyi ve Çerkes köleliğini hikâyenin yalnızca bu tarafıyla sınırlı kalarak değerlendirmek doğru değildir. Burada iki hususu gözden kaçırmamak yerinde olacaktır. Birincisi sahipleriyle birlikte göç eden ve geldikleri yeni topraklarda kölelik bağlarının artık çözüldüğünü, herkesin hür olduğunu düşünen Çerkeslerin yürüttüğü mücadelenin mahkemede hiçbir karşılığı yoktu. İslam Hukuku’nu referans alan mahkeme onları sahiplerine itaat etmeleri gereken köleler olarak görüyordu. Mahkemenin buradaki hareket alanı sınırlıydı. Buradaki sorun ancak, tıpkı siyah köle ticaretinde olduğu gibi, kanuni düzenlemelerle aşılabilecek bir meseleydi. İkincisi elbette köle ve köleleştirilmiş Çerkesleri sürekli bir şekilde ilişkinin zayıf tarafı olarak tasvir etme yanılıgısına düşülmemelidir. Onların da kendilerine göre başvurdıkları stratejileri ve kullandıkları iletişim ağları vardı. Yine de birçoğu büyük travmalar yaşamış, kimi kimsesi olmayan, hatta ailelerini dahi bilmeyen kölelerden/köleleştirilmiş insanlardan hür olduklarını kanıtlamalarını beklemek altından kalkılması zor ve ağır bir sorumluluktur.

“Ben ‘hür’üm... Hayır, sen kölesin...”! 19. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde İstanbul’da Çerkesler, Kölelik, Hürriyet Arayışları ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi

Öz ■ Temel olarak Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi’nin 1860’lı ve 1870’li yıllara ait kayıtlarına dayanan makale Osmanlı topraklarına köle olarak getirilmiş ya da farklı yollar ve hileler kullanılarak köleleştirilmiş Çerkeslerin hürriyet iddialarına odaklanmakta; iddia ve başvuruların mahkemeye hangi ilişki ağları sayesinde ulaştığını, nasıl ele alındığını ve sonuçlandırıldığını anlamaya çalışmaktadır. Devletin Çerkes köleliğine ve hürriyet iddialarına yönelik tutumunun süreklilik içinde anlaşılmasına büyük katkılar sağlayabilecek bu kayıtlar maalesef Osmanlı kölelik çalışmalarının ilgisini çekmemiştir. Çerkes köleleri öteden beri yakından tanıyan, hanelerinde istihdam

eden ve eş adayı olarak gören Osmanlılar göçün yoğunlaştığı 1850'lerde ve 1860'lar-
da yeni bir durumla karşı karşıya olduklarını kabul edecek, bu çerçevede Çerkes
köleliğini ve köle ticaretini düzenlenmeye ve yeniden tarif etmeye çalışacaklardır. Kit-
lesel göçlerin yarattığı kargaşa kölelere yönelik talebin yoğunluğuyla birleşerek hür
Çerkeslerin de köleleştirilmesini kolaylaştırıyordu. Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi
bu olağanüstü dönemde hem İstanbul'dan ve hem de farklı yollarla taşradan gelen
hürriyet davalarının görüldüğü ve karara bağlandığı yegâne mahkemeydi. Bu mahke-
menin ön plana çıkarılması devletin hürriyet davalarına yönelik hassasiyetini ve süreci
düzenleme ve kontrol altında tutma çabasını yansıtıyordu.

Anahtar kelimeler: Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi, Çerkesler, göç, hürriyet arayışları,
kölelik.

Kaynaklar

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 303/22678.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT), 181/34.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 31/1285, 34/1407.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 566/67; 720/28; 815/28; 964/64.

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL), 140/4.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 226/54.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 413/92; 417/41; 417/48;
419/93; 422/43.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 186/34; 482/53; 419/73.

Şurâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 2402/40; 2464/9.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 94/29.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 12/81.

Zabtiye (ZB), 4/41.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İMŞSA)

Ahi Çelebi Şer'iyye Sicilleri (AŞS), 200; 376; 390.

Bâb Şer'iyye Sicilleri (BŞS), 199; 200; 201; 202; 203; 204; 205; 206.

Davudpaşa Şer'iyye Sicilleri (DŞS), 115; 122; 130; 134.

Mahmudpaşa Şer'iyye Sicilleri (MŞS), 138.

Rumeli Kazaskerliği ve Sadareti Şer‘iyye Sicilleri (RŞS), 547; 549; 551; 554; 555; 556; 557; 558; 559; 560; 561; 562; 564; 565; 570; 583; 597.

Üsküdar Şer‘iyye Sicilleri (ÜŞS) 540.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBBAK)

Pertevniyal Vâlide Sultan Evrakı (PVS.EVR), 2806; 4172

Fatma Aliye Hanım Evrakı (FA.EVR), 12/27; 12/16; 12/31.

Fetva ve Sakk Mecmuaları

Debbağzade Numan Efendi: *Tuhfetu’s-Sukûk*, İstanbul: Dârü’t-Tıbaatî’l-Âliye 1259.

Netîcetü’l-Fetâvâ, der. Es-Seyyid Ahmed Efendi ve Es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Ayşe Nagehan Çelikçi ve Emine Kaval, İstanbul: Klasik Yayınları 2014.

Gazete/Mecmua Yazıları

Haytuk Tefvik Talat ve Gotuk Halid: “Esir Ticâreti,” *Sadâ-i Millet*, 111 (9 Rebiülevvel 1328/21 Mart 1910), s. 4.

Rûznâme-i Ceride-i Havâdis, 203 (25 Safer 1282/20 Temmuz 1865), s. 1.

Yayınlanmış Eserler

Açba, Leyla: *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları 2010.

Aksoy, Elbruz: *Beyaz Köleler Son Sesler*, İstanbul: İletişim Yayınları 2022.

Akyıldız, Ali: *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*, İstanbul: Timaş Yayınları 2021.

Akyıldız, Ali: “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Hareminde Gay-rimeşru Köle ve Cariyeler,” *Türklük Bilgisi Araştırmaları/Journal of Turkish Studies: Özer Ergenç Armağanı I*, 51 (2019), s. 177-217

Akyıldız, Ali: “Pertevniyal Vâlide Sultan,” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV (2007), s. 239-240.

Araz, Yahya: *Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, İstanbul: Kitap Yayınevi 2020.

Araz, Yahya: “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul’unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler,” *Kebikeç*, 37 (2014), s. 233-260.

Araz, Yahya: *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına*, İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.

- Argıt, Betül İpşirli: *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri*, 18. Yüzyıl, İstanbul: Kitap Yayınevi 2017.
- Atar, Fahrettin: "Mükâtebe," *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 2006, s. 531-533.
- Başoğlu, Tuncay: "Tezkiye," *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLI, 2012, s. 77-79.
- Canbakal, Hülya ve Alpay Filiztekin: "Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa, 1460-1880," *International Labor and Working-Class History*, 97 (2020), s. 57-80.
- Cuthell Jr., David Cameron: *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, (Doktora Tezi) Columbia University, 2005.
- Çiçek, Nazan: "'Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimetî': İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1 (2009), s. 57-88.
- Demirel, Fatmagül: *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi 2010.
- Elbirlik, Leyla Kayhan: "Reflections of Modernity in the Eighteenth Century: The Specialization of the Davud Paşa Court in Marriage-Related Disputes," *Archivum Ottomanicum*, 33 (2016), s. 119-135.
- Erdem, Ufuk: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2018.
- Erdem, Y. Hakan: *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.
- Erünsal, İsmail E.: "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdül-'udûlden Şuhûdül-hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları*, 53 (2019), s. 1-50.
- Faroqhi, Suraiya: *Slavery in the Ottoman World: A Literature Survey*, Berlin: EB Verlag 2017.
- Grassi, Fabio L.: *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864)*, çev. Birgül Göker Perdise, İstanbul: Tarihçi Kitabevi 2017.
- İnalcık, Halil: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi," *Doğu Batı Makaleler II*, Ankara: Doğu Batı Yayınları 2008, s. 123-153.
- İpek, Nedim: *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999.
- İstanbul Kadı Sicilleri 86 İstanbul Mahkemesi 137 Numaralı Sicil (H. 1236-1238/M. 1821-1822)*, çeviri yazı Ayhan Işık-Esra Yıldız, İstanbul: Kültür AŞ 2019.
- Karamursel, Ceyda: "Transplanted Slavery, Contested Freedom, and Vernacularization of Rights in the Reform Era Ottoman Empire," *Comparative Studies in Society and History*, 59/3 (2017), s. 690-714.

- Karamursel, Ceyda: “The Uncertainties of Freedom: The Second Constitutional Era and the End of Slavery in the Late Ottoman Empire,” *Journal of Women’s History*, 28/3 (2016), s. 138-161.
- Karpat, Kemal H.: *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları 2010.
- Kaya, Süleyman: “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: *Sakk Mecmuaları*,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s. 379-416.
- Kokdaş, İrfan ve Yahya Araz: “The Changing Nature of the Domestic Service Sector in the 19th-Century İstanbul: Female Slaves and Wage Earning Girls,” *Archiv Orientalní*, 90 (2022), s. 61-91.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye 1300.
- Moustakas, Konstantinos: “Slave Labour in the Early Ottoman Rural Economy: Regional Variations in the Balkans during the 15th Century,” *Frontiers of the Ottoman Imagination Studies in Honour of Rhoads Murphy*, ed. Marios Hadjianastasis, Leiden: Brill 2014, s. 29-43.
- Pakalın, Mehmet Zeki: “Esir Pazarı,” *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1983, s. 553-554.
- Sak, İzzet: “İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması ve İlgili Fermanlar,” *Selçuk Üniversitesi Tükiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1994), s. 259-266.
- Samipaşazade Sezai: *Sergüzeşt*, İstanbul, Kitabhane-i Sûdi 1924.
- Saydam, Abdullah: *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1997.
- Saydam, Abdullah: “Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması,” *Toplumsal Tarih*, 28 (1996), s. 43-49.
- Şentop, Mustafa: *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul: Klasik Yayınları 2005.
- Şuenu, Mehmed Fetgeri: *Osmanlı Âlem-i İctimâ’inde Çerkes Kadınları*, İstanbul: Zarafet Matbaası 1914.
- Tabakoğlu, Ahmet: “Osmanlı İstanbul’unun Su Tarihi,” *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 6, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür AŞ 2015, s. 82-117.
- Toledano, Ehud R.: *Suskun ve Yokmuşçasına: İslâm Ortadoğusu’nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2010.
- Toledano, Ehud R.: *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1994.
- Tucker, Judith E.: *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press 1985.
- Turhan, Fatma Sel: *18. Yüzyıl Osmanlı’da Savaş Esirleri*, İstanbul: Vadi Yayınları 2018.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi, IV. Cilt, 1. Bölüm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1982.
- Van-Lennep, Henry J.: *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, 1, London: John Murray 1870.
- White, Joshua M.: "Slavery, Manumission, and Freedom Suits in the Early Modern Ottoman Empire," *Slaves and Slave Agency in the Ottoman Empire*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen, Göttingen: Bonn University Press, 2020, s. 283-318.
- Yağcı, Zübeyde Güneş: "Slave Traders (*Esirciler*) in the Ottoman Empire," *Slaves and Slave Agency in the Ottoman Empire*, eds. Stephan Conermann and Gül Şen, Göttingen: Bonn University Press 2020, s. 321-352.
- Zilfi, Madeline C.: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2018.